A könyv az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Román Filológiai Tanszékének műhelyében készült
a Habsburg-kori Kutatások Alapítványa
által elfogadott pályázat keretében

MISKOLCZY AMBRUS

A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849

Megjelent a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

és a
Politikatörténeti Alapítvány
támogatásával

A fedélen:
Zichy Mihály: Mentőcsónak, 1847
Magyar Nemzeti Galéria

ISBN 963 9350 98 2

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www. napvilagkiado.hu
Első kiadás: 2006

Printed in Hungary

Tartalom

Előszó[1]

A modern demokratikus kultúra a világi megváltás kultúrája; évezredes fejlődés állomása. „Nyugaton – írja *Fukuyama* – a kereszténység először kialakította az emberi méltóság egyetemességének elvét, ezt a felvilágosodás az égből lehozta, és az egyetemes emberi egyenlőség világi elméletévé tette."[2] *Tocqueville* szerint már a 11. századtól, *Mannheim Károly* szerint a késő középkor óta érlelődik a demokrácia, más szóval: a demokratikus kultúra.[3] Ez hatalmas gyűjtőfogalom, amely magában foglalja mindazt, amit a felvilágosodás és a romantika, a liberalizmus és a demokratizmus jelentett, pontosabban mindebből az egyenlőségre való törekvést. Mert, mint Tocqueville Amerikában felismerte, „a nemző körülmény, melyből minden egyes eset eredetét venni láttatik, az állapotok egyenlőségében fek-

[1] A jelen dolgozat első rövidebb változata a Magyar–Román Történész Bizottság aradi ülésszakán hangzott el 2004. május 20-án. A dolgozat bővített változata a Habsburg-kori Kutatások Alapítványa által elfogadott pályázat keretében készült. Ezen az úton is megköszönöm Kecskeméti Károly, Kerényi Ferenc, Pók Attila és Szász Zoltán szíves észrevételeit, helyesbítő megjegyzéseit és tanácsait. Minden egyéb fogyatékosság az én hibám. De addig vagyunk, ameddig hibázhatunk.

[2] FUKUYAMA, Francis: *The Great Disruption.* London, 1999, 179. (Magyarul: *A Nagy Szétbomlás: az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése.* Budapest, 2000.)

[3] MANNHEIM, Karl: The Democratization of Culture. [1933]. Uő: *Essays on the Sociology of Culture.* (Collected Works, Volume Seven). London–New York, 1998, 220.

szik".[4] Ez pedig ellenállhatatlan erővel érvényesül: „A társadalmi helyzetek egyenlőségének fokozatos kifejlődése tehát gondviselésszerű jelenség, fő jellegzetességei: egyetemes, tartós; napról napra kikerül az emberi hatalom alól, mivel minden ember a fejlődését szolgálja."[5] Nem véletlen, hogy ez a mondat a magyar cenzornak nem tetszett, és így nem került be a magyar fordításba, ezért a fordító, *Fábián Gábor* az előszóban saját szavaival adta vissza a lényeget: „...a polgári egyenlőség, mellyel a demokrácia dicsekedni szeret, ennek nem kizáró sajátja, hanem monarchiában szintúgy elérhető, sőt a haladó míveltségnek – mely a polgárok közt fennálló állapotbeli különbségeket lassanként kiegyenlíti – természeti és szükséges eredménye".[6] Másutt a Habsburg Birodalomban nem is jelent meg Tocqueville műve, csak Magyarországon, ahol az Amerika-kultusznak a 18. századra visszatekintő hagyományai voltak. Az 1830-as évek derekán ezt – utópikus látomásként – így összegezte az erdélyi *Bölöni Farkas Sándor,* miután pártfogójával, *Béldi Ferenccel* megjárta Amerikát: ott az embereknek „minden diplomájok a természet törvénye, s annak magyarázására csak józan ész kell".[7]

Magyar a demokratikus kultúra egyik immár klasszikus modern elemzője, *Mannheim Károly,* aki máig érvényesen figyelmeztet, hogy a demokratikus kultúra mint folyamat egyben valami „mélyebb és hitelesebb emberi igazság" keresése.[8] Így a demokráciának lehet arisztokratikus dimenziója, mint azt Anglia esete példázza.[9] Ugyanakkor *Bibó István* ideáltípusra törő szemléletében „a modern demokrácia végeredményben a dolgozó, műgonddal alkotó ember életformájának a győzelmét jelenti a magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló, arisztokratikus ember felett".[10] (Különös játéka a történelemnek, hogy egyes újgazdagoknál a demonstrációs effektus kényszere jobban érvényesül, mint az ún. arisztokratikus ember esetében. És ez figyelmeztet a tipizáló szemlélet korlátaira is.)

A demokratikus kultúra nagy mítosza a végtelen haladás. Rítusának központi mozzanata a forradalom. Ez lehet alapító esemény, és lehet korrekciós fejlemény. Hiszen maguk a demokratikus rendszerek is ciklikus működésűek, hol bővítik, hol szűkítik a döntési folyamatokba bevont egyének és csoportok körét.[11]

A modern demokratikus kultúrát kétféleképpen is szemlélhetjük: egyrészt mint egyetemes jelenséget, amely nemzeti keretekben jelenik meg, másrészt mint nemzeti keretekben kibontakozó jelenségek integrációját, és közben láthatjuk, amint a nemzeti folyamatok bekapcsolódnak az egyetemes folyamatok vérkeringésébe. Mindkét szemléletben indokolt az ún. eredeti sajátosságok vizsgálata, hogy *Marc Bloch* ezen – *Max Weber* szemléletébe is illeszkedő – korszakalkotó kifejezésével éljek, amelyet történetírásunkban *Makkai László* honosított meg.[12] Igaz, nem tagadom, nem tudom pontosan meghatározni, hogy miben is rejlenek az „eredeti jellegzetességek", hacsak nem abban, hogy a demokrácia, bár egyetemes jelenség, és ha kiejtjük a szót: demokrácia, akkor valamiféle ideáltípus jelenik meg lelki szemeink előtt, ám konkrét megvalósulási formái eltérnek egy-

[4] TOCQUEVILLE, Alexis de: *De la démocratie en Amérique.* Ed. J.-P. Mayer. Paris, 1980, 7. (A mű teljes magyar fordítása az 1990-es évek elején jelent meg, amikor Tocqueville egy időre elfoglalta Marx helyét. Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia.* Budapest, 1993.)

[5] TOCQUEVILLE: *De la démocratie,* 27.

[6] TOCQUEVILLE Elek: *A demokratia Amerikában.* Ford. Fábián Gábor. Buda, 1841, V. [A fordító, Fábián Gábor könyvtárából a francia mű 1837-i bruxelles-i IV. kiadása maradt fenn az aradi megyei könyvtárban (Biblioteca Judeţeană „A. D. Xenopol"), feltehetően ebből dolgozott, bár erre utaló lapszéli megjegyzések, aláhúzások nincsenek az említett mű hat kötetében.]

[7] BÖLÖNI FARKAS Sándor: *Utazás Észak-Amerikában.* Szerk. Benkő Samu, Bukarest, 1966, 276.

[8] MANNHEIM: *Essays,* 246.

[9] TOURAINE, Alain: *Qu'est-ce que la démocratie?* Paris, 1994, 61.

[10] BIBÓ István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* Bukarest, Kolozsvár, 1994, 11.

[11] MAIER, Charles S.: A demokrácia sorsa a francia forradalom után. In: *A demokrácia. Befejezetlen utazás Kr. e. 508 – Kr. u. 1993.* Szerk. John Dunn. Budapest, 1995, 232–233.

[12] MAKKAI László: *Az európai feudalizmus jellegzetességei.* Budapest, 1987.

mástól, mert a terephez idomulnak, más szóval a társadalmi szerkezethez, intézményekhez, egyes csoportok, rétegek mentalitásához és hagyományaihoz. Mindebben Tocqueville logikáját és szemléletét követjük valamennyien, hiszen amikor Amerikában feltérképezte a demokratikus szenvedélyeket, akkor úgy járt el, hogy érzékeltette: ideáltípushoz kell viszonyítani azt, ami megvalósul a demokratikus törekvések (és velük járó ellentmondásaik) – ellenállhatatlan erővel érvényesülő – kibontakozása során. Ugyanakkor kerülnünk kell az ideáltípus abszolút mérceként való alkalmazását, hiszen ha abszolutizáljuk az ideáltípust, akkor az ún. valóságban mindenütt csak torzulásokat észlelünk valamiféle – éppen aktuális – torz(ító) szemlélet jegyében...

A felvilágosodástól a liberalizmusig

Amikor a modern magyar demokratikus kultúra eredeti sajátosságait nyomozzuk, az első kérdés az, vajon miként alakult a magyar politikai és kulturális térben a felvilágosodás és a liberalizmus viszonya. Tudjuk, 1790–1848 között Magyarországon két alkalommal törtek fel olyan politikai mozgalmak, amelyek a demokratikus kultúra intézményes megalapozásával próbálkoztak – az 1790-es és az 1830-as években. 1794-ben a demokratikus törekvéseket mint összeesküvést fel is számolta a hatalom, 1830-tól viszont az 1848-as forradalomhoz íveltek a fejlemények.

A magyar történetírásban sajátos vitakérdés az, miként viszonyul egymáshoz a felvilágosodás és a liberalizmus: létezik-e folytonosság az 1790-es évek és az 1830-as évek reformtörekvései között, vagy közben megszakadtak az ígéretes erőfeszítések? Mindez ártalmatlan historiográfiai vitának tűnik, mégis valamiféle hitvita jellegét öltötte. Annál is inkább, mert mindkét álláspontnak mély gyökerei vannak. Ezért célszerű a vitát a maga történetiségében is szemlélni, és aztán meglátni a fától az erdőt: azt, hogy mi valójában a vita tétje.

Folytonosság versus megszakítottság. A historiográfiai vita dimenziói és tétje[13]

A látszólag új keletű vitát két nyugati magyar történész kezdeményezte: *Csáky Móric* és *Kecskeméti Károly* egy-egy nagyszabású – az európai historiográfiai revizionizmus szellemében készített – monográfiával, miután újabb történetírásunkban *H. Balázs Éva* és *Hajdu Lajos* már korábban jelezte, hogy a nagy átalakulás a jozefinizmussal kezdődött, és igénye már korábban jelentkezett.[14] Valamennyien a folytonosságot vallották, és ezzel szembefordultak a magyar történetírás uralkodó felfogásával. Ezt az 1860-as években *Horváth Mihály* fogalmazta meg a „Huszonöt év Magyarország történelméből" című művében.[15] A cím is jelzi a koncepciót: a reformkor 25 év története, amely az 1823-as megyei ellenállással kezdődik. *Szekfű Gyula* a „Három nemzedék"-ben, az 1920-as évek nagy politikai – de egyben történelemszemlélet-formáló – hanyatláselméleti pamfletjében az 1830-as évekkel kezdte a magyar liberalizmus történetét, és annak inkább kárhoztatását, mintsem elemzését.[16] Az ő alapító hőse Széchenyi István, akinél a nemzetépítés, a viszonyokkal való józan számvetés háttérbe szorította a liberális dogmatizmust, amelynek érvényesítése nemzeti katasztrófához vezetett. Szekfűvel szemben *Mályusz Elemér*[17] – *Concha Győző*[18] nyomán – arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1790-es évek felvilágosult törekvései már szinte azonosak az 1830-as évek törekvéseivel. Igaz, ezek a törekvések papíron maradtak, nagy részük a diétai bizottságok munkálataiban, amelyeket csak az 1825–1827-es diéta bizottságai vehetnek majd elő. Mégis a reformkor az 1790-es években indult, de megszakította az abszolutista és rendi reakció, mert az udvar olyannyira megrettent a Martinovics-féle összeesküvéstől, hogy lemondott a reformpolitikáról; a radikálisokat kivégeztette, majd utána a mérsékelt reformereket semlegesítette. *Domanovszky Sándor*, aki éveken át dolgozott József nádor iratainak kiadásán, úgy látta, hogy mindaddig, amíg összehívták a diétákat, nem igazán szakították meg „egy 22 éves [1790–1812] föllendülési korszak további építő munkáját". Utána viszont valóban jött a „keserves cezúra": az abszolutizmus 13 esztendeje [1812–1825]: „Igazságtalanság azonban a kor embereivel és törekvéseivel szemben, ha ezt az időszakot nem számítjuk a nagy magyar reformhoz."[19] Óvatos vagy radikális reformtervezetek ugyanis készültek, de ott maradtak a nádori és egyéb levéltári hagyatékokban.

A magát marxistának nevező történelemszemlélet paradox módon Szekfű kronológiájához tért meg. Igaz, a termelési erők és termelési viszonyok közötti összhang törvény formulájával

[13] MISKOLCZY Ambrus: Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?"). *Aetas*, 2005, 1–2. sz. 160–212.

[14] H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800.* Budapest, 1987, 328.; HAJDU Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon.* Budapest, 1982, 108.

[15] HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. I–II.* Genf, 1865. (Második javított kiadás: Pest, 1868. Három kötet. Harmadik kiadás: Budapest, 1886. Németül, ford. Novelli J. Lipcse, 1867, két kötet.)

[16] SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest, 1922. Bővített kiadások: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1934, 1935, 1938, 1940, 1942, reprint kiadás Glatz Ferenc előszavával: 1989. (Szekfű Gyula műveinek legteljesebb bibliográfiája *Szekfű Gyula*. Vál. s. a. r. és bev. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2001. A *Három nemzedék* értékeléséhez MISKOLCZY Ambrus: csoportkép történészekkel. *Aetas*, 2004, 3–4. sz. 285–311.

[17] MÁLYUSZ Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1923, 1–4. sz. 17–75.

[18] CONCHA Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik.* Budapest, 1885.

[19] DOMANOVSZKY Sándor: *József nádor élete. I. 2.* Budapest, 1944, 508.

élt. *Barta István*, az 1830-as évek legavatottabb ismerője elfogadta azt, hogy 1790-től 1849-ig egyetlen korszakról beszélhetünk, de azt hangsúlyozta, hogy közben megszakadt a folyamatosság. Ennek oka az, hogy „a magyar jakobinusok" eszméi „nem a hazai valóság talajából nőttek ki", hiányzott „a táptalaj", az üldözés miatt „továbbélésük csak szórványos nyomokban mutatható ki Zemplén és Szepes hegyei közt". A nagy eszmék a hajdani mozgalom „veteránjainak leveleiben és írásaiban, Berzeviczy Gergely és néhány gazdasági, statisztikai szakíró munkáiban" élnek, „hogy azután diadalmas erővel törjenek felszínre akkor, amikor a társadalom viszonyai megértek befogadásukra" – az 1830-as években.[20] Ezt a szemléletet tovább lehetett vulgarizálni úgy, hogy a gazdasági helyzet termelje ki az ideológiai változást. Ez egyben a *post hoc ergo propter hoc* logikája is, mindent megmagyaráz, tehát semmit sem.

Ezzel szemben *Csáky Móric* „A felvilágosodástól a liberalizmusig" című monográfiájában azt próbálta megragadni, hogy miként játszik egybe a kései felvilágosodás és a korai liberalizmus. És ez az egybejátszás olyannyira erősnek látszott, hogy a reformkor kezdetét 1790-re tette.[21] Aztán művében tanúi lehetünk annak a lassú fejlődésnek, amely fokozatosan vezetett az 1830-as évek felé. Csáky azt a folytonosságot érzékeltette, amelynek jegyében az 1790-es évek látványos reakciója után fokozatosan teret hódít az értelmiségiek által kidolgozott ideológia, és ennek során a természetjogi szabadságfogalom „aláaknázta" a rendi szabadság fogalmát. Amikor a 19. század elején a rendek a modern liberális nyelv eszközeivel éltek, akkor „a nyelvvel tartalmi mozzanatokat is átvettek". Így az 1810-es évek derekán megtörténhetett a liberális eszmék áttörése. A rendi alkotmány „a demokratikus képviselet formális induló bázisaként" szolgált.

[20] BARTA István: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történelmi Szemle*, 1963, 3–4. sz. 336.

[21] CSÁKY, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus.* Wien, 1981, 104–112., 235–246.

Kecskeméti Károly – Csáky Mórictól eltérően – erősen polemizáló, olykor ironikus hangvételű monográfiában fejtette ki tézisét. Ennek lényege: a két évtizedre szűkített reformkor-mítosz. Az 1790-es évektől nem szakadt meg a gondolati és terminológiai folytonosság, nem is beszélve a nagy társadalmi, gazdasági és politikai kérdések megoldását célzó igények folytonosságáról. „A folyamatosság megszakítása 1792 és 1832 között illuzórikus, mert semmiféle cenzúra, semmiféle rendőrség, bármilyen hatékonyak is legyenek, nem akadályozhatja meg a fiúkat, hogy apáikat kövessék, ha úgy akarják."[22] Az 1794 utáni Magyarország sokáig „cenzúrázott Magyarország", a cenzúrát pedig jól kiegészítette az öncenzúra. Az új eszmék és a fogékonyság irántuk családi és baráti körökben éltek. Kecskeméti felhívta a figyelmet arra, hogy sok olyan családban, amelyben az apa szabadkőműves volt, a fiú liberális lett. Az 1790-es évek operátumai – Kecskeméti Károly szerint – „intellektuális emlékművekké váltak, gyakorlati hatás nélkül",[23] pontosabban: a gyakorlatban nem érvényesülhettek, ám szellemi jelentőségük megmaradt, és hatottak is. Nem véletlen, hogy a 19. század eleji diétákon állandóan szorgalmazták az operátumok tárgyalásának napirendre tűzését. Ezt csak az 1825–1827-es diéta érte el, majd ezen diéta olyan bizottságokat állított fel, amelyek új operátumokat dolgoztak ki. *Barta István* éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy a bizottsági munkálatok megyei vitájában léptek színre az egész országban a liberálisok, akik az 1832–1836-os diétán hatékony ellenzékké szerveződtek. A 18. századi operátumok „emlékművei" tehát alapot jelentettek a liberális politikai gyakorlat számára.

A folytonosság tézisével szemben *Kosáry Domokos* képviseli a leghatározottabban a megszakítottság tézisét. Szerinte Magyarországon a felvilágosodástól a liberalizmusig legfeljebb egy

[22] KECSKEMÉTI, Charles: *La Hongrie et le reformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux (1790–1848).* Roma, 1989, 23.

[23] KECSKEMÉTI: *La Hongrie*... 203., 241.

„keskeny út" vezet. Nálunk „a felvilágosodás és liberalizmus nem közvetlenül kapcsolódott össze és folytatta egymást úgy, mint Angliában. Itt a kettő közé beiktatódott egy más jellegű szakasz, a rendi nacionalizmusé, amely elnyomta a felvilágosult rendiséget. Ezen átívelő, közvetlen politikai folytonosságról tehát – főleg a harmadik, antifeudális [»jakobinus« vagy »girondista«, majd liberális] irányzat esetében – nem beszélhetünk. Legfeljebb keskeny szálak vezettek, olykor szinte a hamu alatt, az egyiktől másikig."[24] Eszerint Csáky és Kecskeméti felfogása némileg fikciónak minősül. A szabadkőműves apák–liberális fiúk modellnek sincs – Kosáry szerint – valóságfedezete.[25]

Első kérdésünk: mi jellemzi ezt a vitát? Először is az, hogy bár hőfoka elég magas, nem igazán artikulálódott; a nyugati magyar történészek nem reflektáltak az ellenérvekre. Igaz, amerikai magyar történész tekintette át újabban ezt a vitát, arra a következtetésre jutva, hogy a folyamatosságot tudományon kívüli szempontok sugalmazzák: „Kecskeméti úgy érzi, hogy valami misszió felelőssége nyugszik a vállán", és ez a küldetéstudat – a kritikus szerint – csorbítja a történész racionalitását, mert: „E misszió véghezvitelében Kecskeméti szellemtörténésszé válik, s két különböző korszak hasonló vagy azonos gondolataiból kovácsol folytonosságot. Ezzel beavatkozik a régi vitába."[26] Sarkítva ezt a jellemzést azt mondhatjuk, hogy az antimisszió hevében így már nem is folyamatosságról, eszmék és törekvések egymásra épüléséről, hanem azonosságáról van szó, és így Vermes is a maga módján a folytonosságot érzékeltette, amikor a két korszak azonos és hasonló gondolatairól írt. Ugyanakkor *Vermes Gábor* állásfoglalása a hazai haladáskultusz elleni egészséges reakciónak is tekinthető, mint ez későbbi munkáiból kiderül.[27]

[24] KOSÁRY Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* Budapest, 1990, 208.
[25] KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, 1996, 811.
[26] VERMES Gábor: Félelem és nemzet. *BUKSZ,* 1994, tél, 443.
[27] VERMES Gábor: Tradicionalizmus és a modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon. *Aetas,* 2005, 1–2. sz. 213–230. A szerző tanulmányának elején szóvá teszi azt, ahogy maga is beleütközött a mai magyar tradicionalizmusba, mert Tisza Istvánról szóló könyvének az a fejezete, amely „arra tett kísérletet, hogy a huszadik századi progressziót saját koruk kontextusában helyezze el [...] értetlenséget vagy elutasítást váltott ki Magyarországon, még azok körében is, akiknek egyébként tetszett a könyv". Nekem éppen ez a bizonyos fejezet tetszett a legjobban.

Ami a régi vitát illeti, az még kevésbé artikulálódott, mint a mai, pontosabban a szemben álló nézetek között volt némi átjárás. Elindítójának *Concha Győzőt* lehet tekinteni. Ő „A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik" című, 1885-ben kiadott munkájában még önmagával vitatkozott, amikor hol a folytonosságot hangoztatta, hol a megszakítottságot. *Szekfű Gyula* ez utóbbit karolta fel. *Mályusz Elemér* viszont azt a gondolatot vitte tovább, amely szerint az 1830-as évek reformeszméi már az 1790-es években felszínre törtek, csak aztán újra kellett kezdeni.[28] *Szekfű Gyula* aztán élt az önkorrekció lehetőségével. Az 1790-es évek reformtörekvéseit „felvilágosodott nemesi reakció", „felvilágosodott rendiség" gyanánt jellemezte. Ám ezt a kor- és tendenciajelző fogalmat csak az 1790-es évek elejére alkalmazta, és hamar elejtette.[29] Az 1790-es évek és 1830 közötti űrt a feudális nacionalizmusnak nevezett konstrukcióval töltötte ki.

Szekfű Gyula az 1790-es évek forrongásának jelentőségét egyszerre mutatja fel és relativizálja, sőt olykor még a saját maga által jelzett mozzanatok is ellentmondanak következtetéseinek és értékítéleteinek.

Példaként hadd jelezzük Ócsai Balogh Péter tevékenységének megítélését. Ő az, aki a széles nemesi rétegekhez szóló rendi alkotmánytervében a társadalmi szerződés elméletét a nemesség és az uralkodó viszonyának jellemzésére alkalmazta, és így – hangsúlyozza Szekfű Gyula – „Verbőczi Rousseau-tól kölcsönzött ruhába öltözik, s mint egykor a II. Ulászló-korabeli pártharcokban, most is sikerrel teríti le a királyi, főnemesi és városi hatalmat a köznemesség érdekében".[30] Más szóval újra ha-

[28] MÁLYUSZ Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok,* 1923, 1–4. sz.
[29] SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet.* V. Budapest, 1936, 57.
[30] Uo.

nyatlást és anarchiát hozott a köznemesség hegemóniája. Aztán – ugyancsak Szekfűtől – megtudjuk, hogy ugyanezen Ócsai Balogh Péter 1792-ben a közigazgatási diétai bizottságban olyan országgyűlési reformot javasolt, amely – bár Szekfű nem hangsúlyozza – radikálisan újnak bizonyult. A felső táblai tagságot cenzushoz kötötte, tehát már nem jelenhetett volna meg minden arisztokrata automatikusan az országgyűlésen. Az alsó táblára a megyék – és a szabad királyi városok is – népességük arányában küldhettek volna követeket. Valamennyi követ szavazati jogot kapott volna, holott addig és még sokáig a szavazatokat ponderálták, tehát a tekintélyes megyék követeinek véleménye volt a mérvadó, a városok követei pedig összesen egyetlenegy szavazati joggal rendelkeztek. Szekfű nem hasonlította össze a reformjavaslatot a valóságos helyzettel; és nemcsak a hallgatással bagatellizálta ezen javaslat jelentőségét. Úgy ítélte, hogy „az országgyűlés és a királyi hatalom jogkörének elhatárolásában a frazeológia felvilágosodási: legislativáról, executiváról, polgári társaságról beszélnek, de a valóságban a két hatalomnak a rendi dualizmus során kifejlett viszonyán lényeges változtatásokat nem akarnak eszközölni”.[31] Márpedig látható, hogy a népszuverenitás eszménye és eszméje nemcsak elvontan van jelen a javaslatban. Igaz, korlátozottan, de a rendszer nyitottabb, a „felvilágosodási frazeológia” sem csak külsőség, ahogy Szekfű ítélete sugallta. Ócsai Balogh például barátjának, Pászthory Sándornak – mint szabadkőműves a szabadkőművesnek – levélben is részletesen beszámolt a javaslatáról, és jelezte annak lehetőségét, hogy egyszer majd a városi követek száma meghaladja a megyeieket, ezért – mint írta – tervezete „messze vág”, „de ha észre nem veszik ezen kiható dolgot, én a világ Gondviselőjére hagyom; légyen meg egyszer, amit a közigazság kíván”.[32] Ócsai Balogh Péter tehát nem a werbőczyánus maradi-

[31] Szekfű: *Magyar történet*, V. 79.

[32] MOL, P 643 Szögyén-Marich család, Ócsai Balogh Péter levele Pászthory Sándornak, Pest, 1792. november 15. 30. cs. 311.

ság hordozója, hanem modern – a szükségből fakadóan –, némileg machiavellista politikus, olykor már-már rousseau-i lélek, rendi mezben. Ő is sokarcú ember lehetett. Mondanivalóját a helyzetnek és a közeg várakozásainak, fogékonyságának megfelelően öntötte formába. „Híve a jónak, de mikor a szükség kívánta, azt mindig kész vala megtagadni” – Kazinczy szerint.[33] Főispánságot is vállalt, és még septemvir is lett. Talán maga sem bízott meg saját magában. Politikai változékonyságát, az evangélikus egyház irányításában játszott következetes tevékenységgel ellensúlyozta. Tacitus fordításával ütötte el az időt, miközben jogszemléletét nem adta fel. 1818-ban a fiatal Palacký, aki sokat tanult tőle, ódával búcsúztatta azt a „felvilágosult lelket”,[34] akiből a történetírás a feudális nacionalizmus ideológusát konstruálta meg.

Márpedig ez a feudális nacionalizmus – idézzük az egyik kiváló irodalomtörténészt – „jellegzetesen a fogalmi nonszenszek, a fából vaskarikák közé tartozik”,[35] mint ahogy az is, hogy olyan látszatot próbáltak kelteni egy ideig, mintha Kazinczy Ferenc is ennek a feudális nacionalizmusnak egyik hordozója lett volna...

Természetesen minden alá volt rendelve a nagy konstrukciónak: Szekfű Széchenyi Istvánt mint sötétben világló fáklyát akarta felmutatni, ugyanakkor érzékeltetni tudta a felvilágosodásnak a sötét kort átszövő és Széchenyi fellépését is megalapozó, érlelő mozzanatait, annak ellenére, hogy a felvilágosodást inkább elmarasztalta, mint dicsőítette. Szekfű azonban tiszteletre méltó önkorrekcióval érzékeltetni tudta, hogy a reakció nem bizonyulhatott mindenhatónak, bár igyekezett az élet egészére rátelepedni, igaz:

[33] Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon*. Szerk. Abafi Lajos. Budapest, [é. n.] 285.

[34] Pozsonyi Evangelikus Líceum Könyvtára, 693-24. köteg.

[35] Csetri Lajos: Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban. In: *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*. Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen, 1996, 167.; Kazinczy hiteles megítélésére: Fried István: *Az érzékeny neoklasszicista*. Sátoraljaújhely, 1996.

„Szélesebb horizontra azonban kevesen vágyakoznak; az európai felvilágosodásnak leghatékonyabb adagait, a politikai gondolatokat nem hajlandó többé bevenni a vagyonát és előjogait féltő rendiség, úgyhogy a modernebb ideák csak a felszín alatt, látszólag közömbös formában élhetnek. De életük pontosan megfigyelhető, és ezzel bizonyíthatjuk, hogy a XVIII. század felvilágosodásától egyenes vonalban húzódik a változás, a modernizálódás szükségérzete egész a 30-as évek liberális reformnemzedékéhez."[36]

Ezzel szemben úgy tűnik, hogy „a régi vita" felújulásában az érvek jobban egymásnak feszülnek, az átjárás lehetőségét presztízsszempontok is akadályozzák.[37]

Ebbe a kissé furcsa vitába új színt hoztak az irodalomtörténészek. Időnként fel-felbukkannak a historiográfiai csatatéren, de – egy-két kísérlettől eltekintve – nyíltan nem vitatkoznak már a történészekkel.[38] Míg utóbbiak abból indulnak ki, hogy a politika a meghatározó jelenség, az irodalomtörténészek azt érzékeltetik, hogy minden új először az irodalomban jelentkezik. *Fenyő István* szerint „olyasfajta »másik valóság« ekkor a magyar irodalom, mely mintegy magába szívja és összegzően felmutatja a közönségnek a társadalmi tennivalókat, a feladatokat, a gondokat és problémákat – azonnal és nagy erővel hat a primér társadalmi valóságra".[39] Ezért a reformkor kezdetét az 1820-as évekre teszi.[40] Az irodalomtörténetben kibontakozó eszmetörténet hitelesebbnek tűnik, mint a folytonosságot mereven megkérdőjelező történelemszemlélet.

Nem kétséges, a filológiai tér protoideológiai politikai mező. De a történetírás is az. Mert ki tudja, milyen taktikai megfontolások sugallták, hogy a viták során ne említsék a kiváló író, *Sinkó Ervin* ma is aktuális Kazinczy-tanulmányát.[41] Ki tudja, mi minden feszélyezhetett ebben? Talán az, hogy műve Jugoszláviában jelent meg? Vagy az, hogy Sinkó, az író oly kritikusan nézett szembe saját kommunista múltjával, és közben elmarasztalta a két világháború közötti Magyarországot is, hivatalos történetírásával együtt? Elmarasztalta Szekfűt, a nacionálkommunista Bóka László-féle irodalomtörténetet, Lukács György egyes – szokatlanul – leegyszerűsítő irodalomtörténeti megnyilvánulását, ugyanakkor kiemelte Horváth János érdemeit, aki viszont soha sem tagadta meg hagyományőrző szemléletét. (Talán már ennyi is elég volt, hogy az újvidéki magyar író a hazai tudományosság számára ne nagyon legyen aktuális.) Sinkó Ervin ítélete ma is helytálló:

„A magyar felvilágosodás a maga egykori messianisztikus törekvéseit meglepő – és csak a magyar viszonyokból érthetően – paradox formában folytatja: esztétikai síkon. Magyar nyelvi és nyelvművelési problémák és feladatok megoldásáért vívott buzgó, szenvedélyes, sajátosan szűk irodalmi körökre korlátozódó harcban. S bármennyire valószínűtlennek látszik is: ez a végső fokon látszólag pusztán esztétizáló, irodalmi, szakmabeli harc, ez annak a másiknak, a magyar felvilágosodás forradalmi harcának volt a szerves folytatása."[42]

És miközben itthon Kazinczyt a feudális nacionalizmus ideológusává tették meg, gondosan elhallgatták, hogy Újvidéken a magyar literátor az egykori nyelvújító nemzetfogalmának „immanens forradalmiságát" emelte ki – nagyon is meggyőzően.[43] Később – már némi ideológiai lazulás nyomán – Sinkó nézetei-

[36] SZEKFŰ: *Magyar történet*, V. 159.
[37] MISKOLCZY, i. m. 201–202.
[38] SZAUDER József: *Az estve és az állom*. Budapest, 1970, 34–35.; TARNAI Andor: Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók. *Irodalomtörténet*, 1972, 383–394.
[39] FENYŐ István: *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830*. Budapest, 1983, 7.
[40] FENYŐ István: Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben. In: *A magyar sajtó története, I.* Szerk. Kókay György. Budapest, 1979, 280–337.

[41] SINKÓ Ervin: *Magyar irodalom*, I. Novi Sad, 1963. Sinkó Ervin filológusi érdemeire utal viszont CSETRI Lajos: A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József, Tarnai Andor. Budapest, 1974, 268.
[42] SINKÓ, i. m. 136.
[43] Uo. 245.

től talán függetlenül, de Kazinczy művének ismeretében Weöres Sándor így ítélte meg a nagy előd munkásságát:

„Episztoláiban, epigrammáiban rejlő esztétikai nézetei nagyrészt ma is érvényesek; nem érthetünk egyet egyoldalú szellemi arisztokratizmusával, a vulgáris irodalom megvetésével. De csak a művészetben volt arisztokrata, a politikában mérsékelt demokrata volt."[44]

Ezek után mégis némileg eltűnődhetünk azon, hogy ha hazánkat nem csonkolják meg olyan alaposan, akkor is ilyen sivár maradt volna a magyar ideológiai Szahara, vagy éppen azért akad még egy-két oázis, mert ugyan megcsonkolták, ám túl a határokon – ha úgy alakult a történelem – olyasmit is el lehetett mondani, amit itthon nem vettek vagy vesznek jó néven, és az ellenkező véleményt valamiféle sajátos neoosztracizmussal próbálják kilökni a szellemi térből.

De térjünk vissza – a maga módján még némileg mulatságos – házi vitánkhoz!

A vita jellemzője a többértelműnek tetsző forrásanyag egyértelműsítése; bizonyos mozzanatok elhalványításával például egész jól lehet csűrni-csavarni egy idézetet. *Concha Győző*nél például Szalay László egy 1844-es cikke egyik része a folyamatosságot, másik a megszakítottságot érzékelteti.[45] Mert a nagyatyák az 1790-es években elindultak „a nyugoti alkotmányosság sátorai felé" és ezzel „megkísértették az utat, melyet fiaik megburjánoztattak, hogy unokáiknak legyen mit gyomlálniok", és így

„[...] mi, kik a legújabb ivadékhoz nem tartozunk, kik serdülő korunkban nem Kossuth lapjait olvastuk, hanem Kultsáréit vagy Mártonéit, bizony nem ezekből, hanem – legalább részben – az 1790–1792-diki pamfletirodalomból merítgettük publicisztikai ismereteinket."[46]

Forráskritikaként csak annyit, hogy először is jellegzetes – szinte időtlen – nemzedéki ellentét tanúi lehetünk: a fiúk az atyák ellen fordulnak és a nagyatyákkal szövetkeznek. Szalay általános sémát alkalmazott, és nyilván át is élte. Idézetünk mégsem egyértelmű érv a folyamatosság és megszakítottság téziseinek vitájában. A gyomos út kétértelmű metafora. Mert van út, de mivel begyomosodott, nem járnak rajta, és így az eredmény: folytonosság nélküli folytonosság, legfeljebb virtuális folyamatosság. Szalaynál a célzat is egyértelmű: elhatárolódás Kossuthtól, saját politikai tábora, a centralisták szellemi önállóságának kiemelése érdekében. Egyébként a folyamatosság mellett szól az, hogy Kultsár István és Márton István is a felvilágosodás eszmeiségét éltette.

Az idézetek képlékenységét kiegészíti az emberi jellemek és sorsok alakulásának képlékenysége. Az „apák és fiúk" modellt is lehet jobbra-balra forgatni. Példa erre a Széchényi család két nagysága. Ferenc nagy felvilágosodás párti és szabadkőműves volt, élete vége felé elmerült az új katolikus misztikában.[47] Kazinczy szerint amikor ügyvédei, fiskálisai „hozzá mennek informálni, ő misét hallgat a szobájában, s estve cselédjeit öszvegyűjti s litániát énekel velök", ahelyett hogy a közügyekkel foglalkozna. Sajnos, csak a „fényért volt nagy, és igazi erő nélkül, de nagy volt".[48] 1829-ben viszont már „a pigméusokké lett nagyok" közé sorolta,[49] holott nagy maradt, még ha közben fia, Széchenyi István, aki korábban Byron-mintájú dandy- és bohémszerepben is tetszelgett, a magyar liberalizmus nagy teoretikusává és országépítő – középutas – politikusává vált. Atya és fia haladó esz-

[44] *Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból.* II. Szerk. WEÖRES Sándor. Budapest, 1977, 237–238.

[45] CONCHA Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik.* Budapest, 1885, 69., 111.; KECSKEMÉTI, i. m. 241.

[46] SZALAY László: *Publicistikai dolgozatok. II.* Pest, 1847, 17.

[47] GILLEMOT Katalin: *Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre.* Budapest, 1933.

[48] *Kazinczy Ferencz levelezése.* IV. Szerk. VÁCZY János. Budapest, 1893, 418–419.

[49] *Kazinczy Ferencz levelezése.* XXI. Szerk. VÁCZY János. Budapest, 1911, 17.

méi azonban összeérnek, a fiú feltehetően ismerte atyja írásait. Műveikben mindketten ugyanazokra a nagy kérdésekre kerestek választ; az egyik a felvilágosodás, a másik a liberalizmus szellemében, és a megoldások is hasonlók: törvény előtti egyenlőség, közteherviselés, Magyarország érdekeinek Habsburg Birodalmon belüli érvényesítése kölcsönös kompromisszumok árán.

Folyamatosság vagy megszakítottság mellett szól atya és fia története? A folyamatosság eszmei síkon nem kétséges, de az egyéni történet terén kétségbe vonhatja az, aki nagyon akarja. Valójában apa és fia a nemzeti fejlődés közép- és kelet-európai modelljét példázhatja, azt, ahogy a nemzeti kultúra szolgálata már önmagában politikai cselekedet, és a kulturális törekvések bármikor politikába válthatnak. Az apa elsősorban a kulturális életben alkotott és alkothatott a Nemzeti Múzeum felállításával. Készült azonban az alkotó politikai szerepre is. II. József alatt és után különböző tisztségeket vállalt. Miután igazán alkotó politikai nyilvánosság nem alakult ki, hiába írt, több politikai munkája és tervezete maradt kéziratban, és ami szinte fontosabb: József nádor azon törekvései mögött állt, amelyek a Monarchia egészének alkotmányossá tételét szorgalmazták. Placidus – ez volt Széchényi Ferenc szabadkőműves neve – nem volt annyira *placidus*, azaz kegyes, jóságos, békés. 1809-ben ő is felvetette a Monarchia egészének alkotmányossá tételét, majd 1814-ben erről írásban is hosszabban értekezett.[50] A magyar alkotmány kiterjesztésének szükségességét hangoztatva, valójában olyan összbirodalmi alkotmányosságot szorgalmazott, amelyhez hasonlóval az osztrák politikusok évtizedek múlva kísérleteztek. Persze ha Széchényi tervezete a nyilvánosság elé került volna, aligha arat nagy sikert, és rögtön két tűz közé kerül. Őfelségét az alkotmány szó pedig annyira ingerelte, hogy amikor egyszer orvosa az ő egészségének konstitúciója iránt érdeklődött, dühbe gurult, és megtiltotta neki a „konstitúció" szó használatát.

[50] MISKOLCZY Ambrus: Az „ismeretlen" Széchényi Ferenc „ismert" munkálata a Habsburg Birodalom hungarizálásáról. *Levéltári Szemle*, megjelenés alatt.

1816–1817-ben viszont egyik nagyobb kéziratos művében a magyar alkotmány mellett állt ki, hangsúlyozva az alkotmányos reform iránti igényt is.[51] (Ekkortájt viszont már Metternich törte a fejét a magyar alkotmány felfüggesztésén és összbirodalmi látszatalkotmányosság intézményesítésén, tervezetét viszont Őfelsége nem bontotta ki a borítékból.[52]) Különös epizódja a magyar Széchenyi-kultusznak: a fiú, István dicsősége és magányos prófétai magasokba emelése elhomályosítja az apa érdemeit.[53] A köztudatban inkább az a kép él, amelyet Kazinczy rajzolt meg, és a fia is némileg hitelesített, amikor az ébresztő szerepében lépett fel, és az ébredés politikai mítoszával tevékenységének hatását próbálta fokozni.

A megszakítottság tézise számára keményebb dió a már említett Berzeviczy Gergely példája, mert ez egyértelműen a folyamatosság mellett szól. A kérlelhetetlen felvilágosult szakadatlanul értekezett kora kérdéseiről, mondhatnánk azt is, hogy grafomán volt. A mindenkori hatalmat próbálta meggyőzni a felvilágosult reformok szükségességéről, Napóleont éppúgy, mint a velejéig konzervatív bécsi udvart: az éppen akkor hatékonynak tűnő hatalommal akart együttműködni, de annak ellenében is. Abszolutista állami kezdeményezést igenelt, és az alkotmányosság szellemében sorolta fel reformjavaslatait. Volt lelkes jozefinista és 1790 táján az ország függetlenségének híve, majd kapcsolódott a jakobinus mozgalom mérsékelt irányához is, de megúszta a börtönt. Mintha egyedül akarta volna folytatni a diétai bizottságok felülről félbeszakított munkáját, amikor egyre-

[51] Ebből az *Etwas über Ungarn* című műből közöl egy részletet POÓR János: Széchényi Ferenc a magyar alkotmányról. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Szerk. Kalmár János. Budapest, 1997, 325–334.

[52] SKED, Alan: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*. London, 2001, 25–30.

[53] Széchényi Ferenc jelentős műveinek említése elmarad a Széchenyi Istvánnal foglalkozó kiváló monográfiákban is, mint BARANY, George: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841*. New Jersey, 1968; OPLATKA András: *Széchenyi István*. Budapest, 2005. A nagy félrevezető talán FRAKNÓI Vilmos: *Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820*. Budapest, 1902.

másra írta kisebb-nagyobb értekezéseit. Szerencséjére az, amiért börtön járt volna vagy társadalmi kiközösítés, nem került napvilágra. Annyira azért nem volt elszigetelt jelenség, hogy ne akadtak volna eszmetársai. 1806-ban a parasztság helyzetéről szóló komor és rendiségellenes elemzését[54] – ezer példányban – az egyik tekintélyes Szepes megyei birtokos, Máriássy József adta ki Lőcsén, szerzője és a cenzúra tudta nélkül. Mielőtt a mű címlapja elkészülhetett volna, a nyomdában található köteteket elkobozták, de aztán átadták a szerzőnek, aki terjeszthette – és nem is visszhang nélkül. Majd az 1810-es évek vége felé, amikor látta, hogy nincs remény komoly állami reformkezdeményezésre és a bécsi rendőrség csupán a birodalmi posztjozefinista röpiratok recenzenseként akarja felhasználni, felhagyott a társadalmi kérdések elemzésével, és mint evangélikus, saját felekezetéhez tartozók egyenjogúsításáról értekezett. Erről nem szólnak a historiográfiai vita résztvevői. Márpedig Berzeviczy az evangélikus iskolahálózat egyik nagy szervezője volt. Körlevelei liberális vallomások, például amikor arról írt, hogy a pap legyen „a Megváltó liberális társa" és „a kor szelleméhez igazodjék".[55] Neki is köszönhető, hogy az evangélikus kollégiumok a felvilágosodás örökségét éltették. Tehát nem annyira csak az íróasztalfióknak dolgozó magányos figura, mint ahogy a folytonosságot tagadó szemléletben fel- és eltűnik.

Annál is kevésbé, mert munkáját folytatták. Az 1810-es években *Magda Pál* nagyszabású statisztikai munkájában Berzeviczyre is hivatkozva fejtegette a paraszti sors mostohaságát, a magántulajdon biztosításának szükségességét, nem is beszélve az ország „gyarmati" helyzetéről. Magda Pál a felvilágosodás emberjogi szemléletét már romantikus pátosszal és a magyar nyelvművelés iránti lelkesedéssel ötvözte – Kazinczy szellemében.[56] Jellemző, hogy Pesten megjelenhetett ez a mű. A nagyvilág elé

[54] *De conditione et indole rusticorum in Hungaria.* [Lőcse, 1806.]

[55] Evangélikus Országos Levéltár (Budapest), AGE, I. d. 7;12.

[56] MAGDA Pál: *Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai leírása.* Pest, 1819.

azonban már nem engedte a cenzúra, amikor közlését német nyelven megakadályozta.[57] Csak 1832-ben, majd 1835-ben jelenhetett meg Lipcsében.[58] Magda Pál egyébként egy ideig a soproni evangélikus gimnázium tanára volt, ami egyben jelzi, hogy milyen komoly mozgásteret biztosított az evangélikus társadalmi-szellemi világ, hála Berzeviczynek is. Viszont kettejük sorsa mutatja a társadalmi igazságkeresés kockázatait: az udvari politika mindkettejüket ki akarta használni. Berzeviczyt arra akarta a bécsi titkos rendőrség egyik irányítója rávenni, hogy a nemességellenes brosúrákat recenzálja. Amikor pedig Magda Pál statisztikai munkájának német fordítása a bécsi cenzúra elé került, egyszerűen eltávolították az akkori karlócai tanári állásából, mert mint a Bécsi Haditanács a szlavóniai főhadiparancsnokságnak írta: „az ilyen mozgalmas időkben kétszeresen veszélyes".[59]

Berzeviczy vallásosságának és egyházszervező tevékenységének bemutatása még várat magára, úgy tűnik, hogy az 1960–1980-as években azért nem foglalkoztak ezzel, mert rossz fényt vetett volna haladó mivoltára. A katolikus papokat viszont nem kellett kímélni. Így vált Fejér György – Deák Ferenc egyik tanára – „erősen konzervatív rendi nacionalistává", majd „jozefinistából reakcióssá lett" figurává, 1840-es évekbeli „klerikális retrográd szellemű visszaemlékezése" alapján.[60] Holott összetett életművének törzse éppen a folytonosságot példázza, mint erre *Eckhardt Sándor* még az 1920-as években, miközben konzervatívnak minősítette, felhívta a figyelmet.[61] Tegyük hozzá, azért Fejér mégsem olyan konzervatív, mint amilyennek például

[57] MOL, A 39, Magyar Udvari Kancellária, általános iratok, 1821:532.

[58] MAGDA, Paul: *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär"-Grenze.* Leipzig, 1832.

[59] MOL, A 39, 1822:12853

[60] KOSÁRY: *Művelődés,* 284., 516., 578.

[61] Vö. ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Budapest, [1924] 2001, 209., 214.: Az új eszmék „nyomtalanul" tűntek volna el, „mint Martinovicsék forradalmi törekvései, ha a haladás termékeny gondolata mélyebben fekvő titkos erőket nem bolygat meg: a nemzeti érzést, mely a nagyarányú nemzeti fejlődésnek és a

a kormányhivatalok vagy egyházi fölöttesei előtt kellett mutatnia magát. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy őszintén mozgósított 1809-ben a rendiség védelmében, egyfajta óraműhöz hasonlítva azt.[62] Hívő pap lévén, keményen védelmezte felekezete hitigazságait a felvilágosodás relativizáló szemlélete ellenében,[63] az élő Isten jelenléte a világban számára is az emberi élet feltétele, mert ha nem, akkor „oda az erkölcsségünk minden ösztöne, gyámola, díjja".[64] 1809-ben azonban olyan értekezést is közzétett „Az ember kimiveltetésé"-ről, amelyben az emberi szabadság autonómiája mellett érvelt,[65] Rousseau-t idézte, kifejtve,

sajátos magyar kultúrának lett a kútfeje". Értekezése az akadémia felállításának szükségességéről, amelyben Voltaire-t idézte, Condercet fejlődéselméletét alkalmazta, és így érzékelhető, hogy „a magyar reformmozgalom továbbra is a francia forradalmi eszmék varázsa alatt áll".

[62] FEJÉR György: *Pest szabad királyi városa felfegyverzett polgárihoz tartatott beszéd a polgári hívségről s hivatalbéli engedelmességről felszentelt zászlóikhoz hiteltetésök alkalmatosságával.* Pest, 1809.

[63] FEJÉR György: *A vallásbeli türödelem visgáltatása azon egy szóra a maga idejében, mellyet annak gyarapodására mondott R. Komáromban 5-dik Juni. 1814. Kalmár József a H. C. tartó gyülekezet egygyik prédikátora.* Pest, [é. n.]

[64] FEJÉR György: *Bévezetés a philosophiába vagy is: a propaedeutica.* Buda, 1836, 152.

[65] „Ha a kormányzás a lélek kimivelésébe avatja magát mégis, úgy ennek szükségeit szaporítja inkább, hogy sem kielégítené. Csak némely oldalról, elcsavarva formálja ki, intézi el, inkább rabságba vetemíti az embert, mintsem szabadságot, magától való életet szerezne néki. A képzelődés, részvétel, erkölcsösen gondolkodás, melyeknek fejtegetésére fordítja a kiformáltatás főképpen minden erejét, az országlásnál számba se jő; az esméret, képzés és a durvább érzékenység emészti meg minden erőlködésit. Így törpül el a polgári kormányozás kimivelése alatt az Ember. Ha a világosodást, munkásságot elősegíti, ezt csak azért, hogy azáltal a társasági célok elérését előmozdítsa, a megszerzést könnyebbítse, a birtokot kellemetesebbítse, a haszonvételt közönségesebbé tegye. Így esik rabságba a polgári kormányzás intézete alatt az Ember. [...] Az embert tehát elég arra bírni, hogy önnön tehetségét észrevegye, érezze, a többit magára kell bízni. De az ember kiformáltatását, ha egyszer elkezdette, a polgári törvények által meg se köthetni, sőt azt se akadályoztathatni meg, hogy el ne kezdje. [...] A szegénység, az erőszakoskodás, a rabi sors, elfajult érzés, elcsüggedés egész nemzetet is elerőtleníthetnek, a tehetősebb elméket is bészoríthatják, de az ő eleven indulatjuk mindazáltal kitör nyilván. Meg nem akadályoztathatni, hogy imitt-amott egyik-másik szabad lélek békóit lerázni, szabadon lélegzeni, amennyire kitelhető, ezen szabadságát killebb-killebb terjeszteni ne próbálja. Ha elejéntén csak az lett, ami lehetett Hazájának szorongattatott állapotjára és az uralkodó eleítéletekre nézve, lassanként felemelkedik ezentúl, azon eleítéleteket megcáfolni, a határokat killebb nyomni törekedik ..." FEJÉR György: *Az ember kimiveltetése.* I. Pest, 1809, 41–43.

hogy miként lehet tanulni „a természet nagy iskolájában", majd művét *Az Észt* dicsőítő ódával zárta.[66] 1817-ben alapító szerkesztője lett a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratnak, amely a rendiség elfogadása, amellett a felvilágosodás és a korai liberális reformevolucionizmus megnyilatkozásainak tárháza is lett. És természetesen az idő múlásával a liberalizmus iránti igénye is erősödött.[67] Példa erre „a konzervatív" Fejér György liberális szellemű cikke a nemességről, amely a majdani érdekegyesítő programot előlegezi meg, amikor a nemesség részleges adózásáról, a polgárság diétai képviseletéről, úrbéri reformról szólt, és jelezte a várható eredményt is:

„Ezek szerént ama grádicsonként felemelkedés, mely az egész természetben uralkodik, hazai alkotmányunkban szerencsésen fennmarad, az atyafi tagok egy testté szorosabban egyesülnek, s a magyar nemesség a minden akadékokat meghaladó, minden erőszakot trutzoló időnek lépéseit bátran szemlélheti!!"[68]

[66] Ész! nemünknek legbecsesebb, tulajdon
Dísz; fő kincsünk; Te magasztalod fel
Gyenge sorsából egyedül királyi
Rangra az Embert!
[...]
Így tehát méltán zúgolódik én bús
Lelkem oly dölfös gonoszokra, kik még
Téged elnyomni, s sanyarú bilincsbe
Verni akarnak!

Vö. FEJÉR György: *Az ember kimiveltetése.* II. Pest, 1809, 337.

[67] FENYŐ István: Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben. In: *A magyar sajtó története,* I. Szerk. Kókay György. Budapest, 1979, 280–337.

[68] Y. [FEJÉR György]: A nemességről. *Tudományos Gyűjtemény,* 1820. XI. 35–36.: „Megtarthatja-e jövendőre is a magyar nemesség mind ezen jussait [...?] „készek lesznek ők, az országgyűlésén megszólíttatván, a köz szükséglet önként való segedelmökkel, katona adással, értékeikhez képest pótolgatni, mivel eddig is a végre csaknem esztendőnként adogattak. Készek lesznek ők az adózó nép könyebbítésére önként az úgynevezett cassa domesticába fizetni, hogy abból önnön jurisdictiójuknak költségei, a vármegyék követinek diurnumai az országgyűlésén, a tábla bíráké a sedriákon s t. e f. kielégíttethessenek. [...] Sokat várhatni e pontban ama választságtól, mely nagyméltóságú országbírájának, Ürményi Józsefnek felügyelése alatt e tárgyban munkálkodott, készek lesznek ők az urbárium állapotját jobbágyaik könnyítésére elintézni, valamint 1791., 1796., 1805-diki diétákon magokat kinyilatkoztatták, s már több birtokosok ház-

És ki ne értette volna az üzenetet? A szerző is tisztában volt saját merészségével.[69] És tudomásul kellett vennie: „A nemes uraságok visszavonták az előfizetést."[70]

1849-ben ugyan a radikális sajtó kiszerkesztette az öreg paptanárt azért, mert szerinte nem gyújtott gyertyát Buda visszafoglalásakor: „A letűnt századok sötétségéből, mint madárijesztő, fennmaradt egy korhadt oszlop rettentő példájára az 1849-dik évnek."[71] Mire a „89 esztendős öreg Fejér György", aki nyilván korán kelő és korán fekvő volt, szemben a későn kelő és későn fekvő radikális tudósítóval, így válaszolt: „Pesten én voltam az első, ki hét órakor reggel az örömöt hirdetém a népnek, s velük együtt térdre borulva hálát adtunk az istennek, én pedig a győzőknek 20 forintot ajándékoztam."[72] Egy év múlva, immár kilencvenévesen értekezést írt a neoabszolutizmus ellen a magyar alkotmány visszaállításának szükségességéről, és ezért felelősségre is vonták.[73] De már megszokta. Már egy negyedszázada érzékelte: „Semmi más nem vétkem, hanem csak az, hogy magyar és magyar literátor vagyok."[74] És maradt, mert a hitet a haladás mítoszával párosította.

helyeiket nekik árendába is bocsátották. Ez ĕránt is sokat remélhetni a nemzeti választmány véleményétől. Készek lesznek ők helybenhagyni, hogy az országgyűlésén több városoknak, helységeknek is engedtessék voksz és ülés, valamint helybehagyták, hogy a Jász, Kun és Hajdú városi kerületek is a státusok és rendek közé számláltassanak. [...] Készek lesznek helybehagyni, hogy a polgárrendűek a dikasztériumoknál elmebeli tehetségeikhez képest minden tisztségekre alkalmaztathassanak, valamint helybe hagyták, hogy a N. M. Királyi Helytartói Tanácsnál és Kamaránál titoknoki hivatalt viselhessenek."

[69] Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1821. január 9. OSZKK, Levelestár: „Ha a Nemességről szóló értekezésemmel a kisebb, józan rész megelégszik, elég az nekem; a tudatlanoknak s vakbuzgóknak nem is kívántam tetszeni. Szükség volt a nemességről üdönk és önnön jobb voltunk kívántatása szerént valakinek szólani, hogy én bátorkodtam az lenni, merészség volt ugyan tőlem, de nem vétek."

[70] Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1821. május 10. OSZKK, Levelestár.

[71] *Marczius Tizenötödike*, 1849. június 8. 43. sz. 170.

[72] 89 esztendős öreg Fejér György: Az öregnek egy névtelen vádló ellen magaigazolása. *Marczius Tizenötödike*, 1849. június 8. 44. sz. 174.

[73] FEJÉR György: *A politikai forradalmak okai.* Buda, 1850.

[74] Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1824. augusztus 15. OSZKK, Levelestár.

A historiográfiai vitára jellemző egyes idézetek gondos mellőzése. Példa lehet erre az, amit Brunszvik Teréz grófnő (1775–1861) 1848 áprilisában így vallott:

„Amit 50 évig kívántam, akartam, amiért harcoltam [...], most itt van, megtörtént néhány óra alatt. A kertész tudja, mikor érik be a mag, amely egy perc alatt szétfeszíti a magházat, ami magába zárta."[75]

Persze erre azt lehet mondani, hogy amikor beköszönt, akkor minden, ami addig történt, ennek előtörténetévé válik. Különben is, idézetünk szerzője impulzív; romantikus lélek, „csak" egy izgága nő, aki állítólag még Beethovennek is elcsavarta a fejét. Bár az is igaz, hogy 1828-ban Angyalkert név alatt ő nyitotta meg Budán – anyja házában – az első kisdedóvót az egész Monarchiában, és a nők egyenjogúsításának egyik előharcosát tiszteljük benne. De hagyhatja-e magát a történész elcsábítani?

Az átalakulás legnagyobb kertésze, Kossuth Lajos is hasonlóképpen nyilatkozott egyik 1883-as levelében, és meglepő, hogy ezt sehol nem idézik: „1848 nem úgy toppant elő, mint Pallas Athene Zeus agyából a görög mítosz szerint, hanem már 1790-ben fogamzott." A folyamat természetesen bonyolult.

„Történetírásunk legérdekesebb egyszersmind legtanulságosabb feladatai közé számítom nyomról, nyomra követni mindkét irányban azon eszmék szülemlésének kínos vajúdásait s konkrét tervekké fejlődésük fázisait, melyeknek igéje 48-ban megtestesült. De e nyomkutatás csak akkor teendi a történetiratot az élet mesterévé, ha a történelmi bölcselet művelésével köttetik össze, melynek feladata nem személyekkel bíbelődni, hanem világosságba helyezni a történelmi kényszerűség törvényét, melynek ellenállhatlan befolyása alatt a legellentétesebb szándékok, a reakció botor átalkodottsága, úgy miként a türelmetlenség erőfeszítése, a vakbuzgóság mint az értelem, a nagyra-

[75] *„Magyarország, Veled az Isten!" Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849.* Szerk. Hornyák Mária. Budapest, 1999, 96–97.

vágyás mint az önzetlen hazafiság, a bűn mint az erény közrehatni kényszeríttetnek azon eszme megvalósítására, mely – maga is a történelmi szükségszerűség kifolyása – irányt szab egy-egy korszak törekvésének; épp úgy mint a fizikai természetben a hatalmas folyó hömpölygése, a dörgő zuhatag, a csendes patak s a suttogó csermely mind a tenger felé vonzanak."[76]

A vita stílusára és jellegére jellemző a metaforikus kifejezések iránti előszeretet is. Például: „a keskeny út", „a hamu alatti szálak", „a föld alatt futó tendenciák" és a képzavar nélküli „búvópatak". A metaforikus szemlélet a történészek esetében az okfejtés egzaktságának rovására megy, főleg ha képzavarral párosul. Jellemző viszont Kossuth stílusának tisztasága. Korának gyermekeként az átmenet kérdését történetbölcseleti kérdésnek tekintette. A Kossuth által igenelt nagy történetíró eszménye kiment a divatból. Hitelüket vesztették a nagy narratívák, amelyek egyébként valláspótló „szent" történetek voltak. A „történelem bölcselete" is hitelét vesztette. A történetíró próféták és művészek helyére a történész szakemberek léptek, akik azért ezernyi szállal kötődnek a nagy narratívákhoz. Bármennyire is kockázatos, vállaljuk valamennyien a „bölcselet" kockázatát.

Előtte azonban még „vitatkozni" kell Kossuthtal. Vállalni kell a személyekkel való bíbelődést. Ő maga is ezt tette egyébként. Így válhatott belőle integratív személyiség. Kisfaludy Sándor, „a feudális nacionalista", a rendi jogok védelmezője a rendiségellenes *Pesti Hírlap*ot nemcsak olvasta, de terjeszteni is akarta. Sok száz, ezer, pontosabban végtelen egyéni történetből lesz és lehet nagy történelem.

Kossuth ódzkodása a személyekkel való bíbelődéstől érthető, hiszen látott néhány pálfordulást. De a köpönyegforgatásnak is megvan a maga gyöngéd bája. Pulszky Ferenc, aki az emigrációból hazatérve gyakorolta az átállás művészetét, így idézte meg az 1830-as évek légkörét:

[76] *Kossuth Lajos iratai.* X. Szerk. Kossuth Ferenc. Budapest, 1904, 100–101.

„[...] azt hitték még nálunk, hogy a hivatal oly csáberővel bír, melynek ellenállni nem lehet. Hiszen az öreg Beniczky is úgy tanította Lajos öccsét: opponálni jó, alispánnak lenni jó, követnek megválasztatni jó, liberális beszédeket tartani jó, de akkor vess bukfencet öcsém, akár a kerületi táblához, akár a konzíliumhoz, akár a kuriához, ezt teszi az okos ember."[77]

Ez az idézetünk egy másik folytonosságra utal. A megszakítottság folytonosságára. Nem magyar sajátosság ez. A jakobinusból lett bonapartisták a demokrácia és szabadság gátlástalan ellenfeleiként a Bourbon-restaurációban is jeleskedtek.[78] Az 1830-as júliusi forradalom – az ún. ellopott forradalom – Párizsában pedig *Börne* azért keseredett el, mert „egykori liberálisoktól hall az ember a sajtószabadság ellen olyan beszédeket, hogy még Metternich se kívánhatna különbeket".[79]

A bölcselet kockázatának jegyében rajzolódik viszont ki a folytonosságvita tétje. Válaszolni kell a kérdésre: a magyar liberalizmus szerves jelenség, vagy külső körülmények szüleménye? Nemzedékek szellemi munkájának az eredménye, vagy netán olyan helyi agitátorok, mint Kossuth produkciója? Kimondatlanul is ott lebegnek ezek a kérdések a historiográfia tája fölött. Jellemző, hogy *Kecskeméti Károly* is egy interjúban mondta ki legsúlyosabb következtetését:

„A kontinuitás hangsúlyozása mindenekelőtt azért fontos, mert Magyarország különleges szerepet tölt be a múlt századi politikai eszmetörténetben, ugyanis a Rajnától keletre az egyetlen olyan ország, ahol a liberalizmus egy évszázadon keresztül meghatározó politikai rendszer volt. Ez volt a norma, a politikai berendezkedés alapterve. Ez nincs meg sem a lengyeleknél, sem a cseheknél, sem az osztrákok-

[77] PULSZKY: Életem, *I.* 178.
[78] CROCE, Bendetto: *Storia d'Europa nel secolo decimonono.* Bari, 1965, 31–35.
[79] BÖRNE, Ludwig: *Párizsi levelek.* Szerk. Szilágyi András. Bukarest, 1975, 50.

nál. S ma is még a liberalizmus a referencia Magyarországon, akár úgy, hogy azt jónak minősítik, akár úgy, hogy elmarasztalják."[80]

Itt már nincs metafora, és nem is kell. A következőkben a metaforikus szemlélet helyett a paradigmatikus – és nem a paradogmatikus – szemléletet próbálom érvényesíteni. Nem eredetieskedés okán, és nem is nem egyszerűen azért, mert ma paradigmák úszkálnak az idő vizein. Egyszerűen úgy látjuk, hogy a paradigmák jobban érzékeltetik a folytonosság és a változás dinamikáját, mint a metaforák. Paradigmatikus formák egymásutánja jellemzi a folytonosságot és a változást, hiszen egyik sincs a másik nélkül. A folyamat tétje viszont, hogy – *Szabad György* kifejezéseivel élve – bekövetkezhessen az 1790/1791. évi 10. törvényben rögzített „fiktív függetlenségnek valódivá konvertálása",[81] és a demokratikus kultúra intézményesítése.

A magyar demokratikus politikai kultúra a következő paradigmatikus szociokulturális szerveződési formákkal jellemezhető: a titkostársasági demokratikus kultúra, a magántársasági demokratikus kultúra és a modern nyilvánosság. A titkostársasági demokratikus kultúra átfogó társadalmi reformra tör, és keresi a politikai szövetségest. A magántársasági demokratikus kultúra értékőrzés. A modern nyilvánosság teszi lehetővé a társadalmi erők színre lépését, de ezt előtte nekik kell kiharcolniuk.

[80] „... a reformkor nem kezdet, hanem folytatás". Interjú Kecskeméti Károllyal. Készítette Deák Ágnes. *Aetas*, 2000, 1–2. sz. 297.

[81] SZABAD György: *Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában.* Budapest, 1986, 20.

A titkostársasági demokratikus kultúra

A titkostársasági demokratikus kultúra a szabadkőművességgel született. A páholy nem egyszerűen a felvilágosodás temploma, hanem társadalmi utópiájának valóságfedezete is, olyan új közössége, amelynek tagjai egyenlők, és erejük szerint a jóra törekednek. Ez persze ezoterikus egyenlőség,[82] ám forradalmi fejlemény. A szabadkőművesség mint kulturális antropológiai jelenség a rendiség tagadása és a modern polgáriság megelőlegezése.

Az első szabadkőműves páholyok a felvilágosodás klasszikus földjén, Nagy-Britanniában jöttek létre; 1717-ben Londonban már a Nagy Páholy keretében egyesültek, és a mozgalom innen terjedt el a kontinensen. 1727-ben alakult meg a párizsi páholy, tíz év múlva Németországban, Hamburgban, Drezdában, majd Berlinben alakultak páholyok, 1742-ben pedig Bécsben és 1750-ben Brassóban. Az 1770-es években aztán kiépült a Magyarországot és Erdélyt összefogó páholyok hálózata. Ezek többsége az ún. Draskovich-obszervanciához tartozott.

Draskovich János nyugalmazott tábornok és Niczky István néhány társával – éveken át húzódó tárgyalások és egyeztetések után – 1777-ben állította össze a magyarországi páholyok szervezeti szabályzatát: „A Magyarország koronája alatti provinciává

[82] MANHEIM, Ernst: *Die Träger der öffentlichen Meinung.* Brünn, Prag, Leipzig, 1933, 201.

egyesített Szabadság Szabadkőművességének alkotmány rendszere" (*Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae*) címmel.[83] Az egész országra kiterjedő, független szervezetet nemcsak egyszerűen azért építettek ki, hogy kilépjenek az ausztriai páholyok alárendeltségéből; a magyarországi szabadkőművesség önállósodása az ország önállósága iránti igényt juttatta kifejezésre. Egyben pedig a társadalmi reformvágyat, mert az alkotmány elöljáróban azt is szóvá teszi, hogy azok, akik hivatalukat fel kellett adják mások hivatalvágya miatt, az új alkotmány által szabályozott szabadkőművességben akarják a közjót szolgálni. A magyar szabadkőművesség tehát egyben a társadalom önszervezése a főhatalommal szemben. A függetlenségi hagyomány tovább éltetése. *Hungarus* – etnikai nemzetek fölötti nemzeti – mozgalom. Draskovich maga is horvát(-magyar) volt, és páholyainak többsége Horvátországban működött. Ám:

„...tudta a hazai históriából, hogy nékünk magyaroknak minden szerencsétlenségünk onnan ered, hogy egyikünk a másikát a vallás miatt pusztította, s magunk ellen forgattuk fegyvereinket; mint ember pedig tudta, hogy vallásáról az ember senkinek másnak felelettel nem tartozik, hanem Istennek és a maga lelkének; és hogy a meggyőződéshez az erőszaknak semmi köze. A Lózse derekasan boldogult feltételiben, s talán nem volt vármegye az országban, mely a maga jobb fejei által azzal összecsatlódásban nem állott, ahova annak jóltevő világa nem sugárlott. Midőn József a maga Tolerantiale Edictumát kiadta, a Draskovics Lózsija már elkészítette volt az elméket, s amit József rendele, az a kőmívesek gondolkozásához képest kevés is volt."[84]

Az alkotmány hitvallás és a polgári átalakulás indító programja. Mert: „bizonyos, hogy természettől fogva egyenlők vagyunk, de az, ami ma egyenlőtlenséget okoz, mesterséges fejlemény és becsvágy műve", és innen „a kis rész gazdagsága és hatalma, valamint a nagyobb rész nyomora és elnyomattatása". A törvények nem védik a gyengéket.

„Mi ellenben, akik a nagyobb szám jólétéről gondoskodunk, a törvényeket megváltoztatásuk miatt szigorú vizsgálat alá kell vonjuk, mert ezeket a törvényeket a hatalmasok hozták, és egyben az elnyomás eszközei, és annál inkább veszélyesek, mert a szentség bélyegét viselik magukon. Fordítsuk csak figyelmünket adózó jobbágyaink sorsa felé, és rögtön látjuk, hogy ezek majdnem megroppannak a hatalmas teher alatt, bár azt hiszi mindenki, hogy nem nehezednek rájuk a törvényesnél nagyobb terhek. A nyomornak ez az elevenig megjelenítendő képe nem figyelhető borzalom nélkül, és mivel minden igaz ember kebelében ellenérzést szül, gondosan el kell gondolkozni az orvosszereken. Nincs lehetőség és szándék valamennyi – közvélemény és törvények által rögzített – státust feldúlni, hanem csak azt az orvosszert akarjuk megragadni, amely kezünkben van, erre két nagyon is lehetséges úton törekszünk, éspedig a nagyokat visszavezetjük a mi státusunkba, a kicsinyeket viszont magunkhoz emeljük."[85]

Ezért tudatosítani kell a testvérekben, hogy a gazdagságnak, a hatalomnak és méltóságoknak nincs belső értéke, ennek mércéje a személyes érdem és teljesítmény. A szabadkőműves páholy – az alkotmány szerint – szellemi műhely volt. A nagymester a kiválasztottak közé tartozó testvérekkel értekezéseket írat a nagy kérdésekről, mint például: a kereszténység szerepe az

[83] ABAFI, Ludwig: *Geschichte der Freimaurer in Oesterreich-Ungarn. II.* Budapest, 1890, 293–346. Németül tolmácsolja az alkotmányt, de az eredeti latin szövegből egyes részek kimaradnak, vagy a német fordítás nem mindig pontos. Kivonatát közli ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon.* Budapest, 1993, 86–90. (reprint kiadás). Az eltérésekre felhívja a figyelmet H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen,* i. m. 156–160. Szerinte az egyetlen ismert hiteles latin szöveg Aigner kapitány másolata. Lelőhelye: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Vertrauliche Akten, Kn. 60/2. ff. 1–195. Kisebb eltérésekkel önálló kötetbe másolt változat: MTAKK, Jogt. Polit. 2–18.

[84] KAZINCZY Ferenc: *Az én életem.* Szerk. Szilágyi Ferenc. Budapest, 1987, 126.

[85] Vö. ABAFI: *Geschichte, II.* 328.

emberiség életében, a zsoldoshadsereg előnyei, lakosságnövekedés és gazdaság viszonyának alakulása, a kereskedelem fejlesztése, a jobbágyok sorsának javítása, a közgondolkodás, hazaszeretet és humanitás viszonya, alkotmányreform, az ideális uralkodó tulajdonságai. Nem csoda, hogy egy Berzeviczy Gergely, id. Teleki László vagy Széchényi Ferenc számára az értekezés életre szóló szenvedély maradt.

Kazinczy Ferenc így ír erről:

„Gyönyörű vala azt látni a József epochájában, hogy a jobb lelkek hogy szövődének össze az egymástól elválasztó részek különbségei mellett is, mihelyt őket a jó szeretete egyesítette. Nagy és kicsiny, s hazafi és idegen, tisztviselő s magányos, polgár és katona egy volt, ha egymásban érdemet találtak."[86]

A szeretet kényszerrel is együtt járt:

„A kőművest – írja Kazinczy immár nem a nyilvánosságnak szánt feljegyzéseiben – az is tartatá a vétektől, hogy tiszta társai előtt pirulás nélkül megjelenhessen, sőt ha gyalázatos vala a tett, melyet különben elkövetett volna, rettegett, hogy a tiszták ki fogják zárni a társaságokból."[87]

Ugyanakkor összetartott – *Simmel* szavaival – „a titoknak mint szociológiai technikának az alkalmazása".[88] A titok jelentette a titkostársasági kultúra transzcendenciáját. Ez állt a ceremóniák középpontjában, és a ceremóniákkal együtt ez jelentette az erény átélésének legmagasabb fokát. A szabadkőműves titokzatoskodás némileg az államvezetés titkos jellegének a tükörképe. A titkostársasági kultúra a polgári társadalom gyengeségének és

[86] KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete.* Szerk. Lengyel Dénes. Budapest, [1943], 100.

[87] MTAKK, K 605, Kazinczy Ferenc szabadkőműves iratai, 55.

[88] SIMMEL, Georg: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung.* München–Leipzig, 1923, 273.

lassan felgyülemlő erejének a megnyilvánulása. Ez volt az a szabad tér, ahol a korlátozott szólásszabadság mellett és nyilvánosság hiányában büntetlenül lehetett beszélni. (Angliában talán a közéleti félburzsoá romlottság, „az állami banditizmus"[89] elleni menedék lehetett a páholyok világa.)

Lessing klasszikus módon jelezte, hogy a „polgári társadalom" a szabadkőművesség „ivadéka", igaz, csak egyszer vett részt az illuminátusok ülésén, amikor taggá avatták.[90] Az illuminátus vezér, Adam Weishaupt szerint „maga Isten ültette el a nemesebb és szebb emberi lelkekben a titkos társaságok iránti vágyat azért, hogy a többieket tökéletességre és boldogságra vezessék".[91] Ez már mitológia. A mindenhatóság igézetében Weishaupt programként vallotta az európai vezetők felváltását az illuminátusokkal, mire Bajorországban be is tiltották az illuminátusok rendjét. És ekkor II. József is fellépett a szabadkőművesség ellen, híres-hírhedt pátensében egyszerűen szélhámosságnak nevezte a titkos társaságok működését, csak a tartományi fővárosokban engedélyezte három-három szabadkőműves páholy működését, és elrendelte a tagok nyilvántartását. Mozart aztán *A varázsfuvolá*ban kiénekeltette a titkokat, és ezzel – a testvérek legnagyobb megdöbbenésére – profanizálta is a titokzatoskodást.[92] A felvilágosodásból fakadó láthatatlan szellemi szolidaritás szálai azonban széttéphetetlennek látszottak.

A mitológia kitermelte a maga hőseit és szörnyeit. Példa erre a magyar titkostársasági kultúra is. Martinovics Ignác emblematikus figura. Anacionális, tíz nyelven beszélő félzseni, aki beleszédült abba, ahogy a felvilágosodással feltárultak az emberi szabadság perspektívái, az 1790-es évek elején pedig az emberi kiszolgáltatottság valósága és az emberi mindenhatóság illúziói.

[89] WALLERSTEIN, Immanuel: *The Modern World System,* 2. *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750.* New York, 1980.

[90] AGETHEN, Manfred: *Geheimbund und Utopie.* München, 1984, 33.

[91] WEISHAUPT, Adam: *Das verbesserte System der Illuminaten.* Frankfurt–Leipzig, 1787, 43.

[92] LANDON, H. C. Robbins: *1791. Mozart utolsó éve.* Budapest, 2001, 140–141.

A filozófus önhittségével – *Silagi Dénes* találó megjegyzése szerint – egyszerre szerette volna betölteni a forradalmár és a titkosügynök-tanácsadó szerepét.[93] A titok üres fogalmát politikai tartalommal töltötte meg. Először a köznemességet tüzelte röpiratban az arisztokrácia és a klérus ellen, majd belépett Lipót császár titkos társaságába. Ez az egyszerűen csak Társaságnak nevezett szakértői testület, amelyet szabadkőműves-páholyok mintájára szerveztek meg, valójában propagandaközpont volt. Lipót, aki állítólag rózsakeresztes volt, azért állította fel, hogy a polgárság, a parasztság és a nem magyar nemzeti mozgalmak mobilizálásával, vagy inkább vágyaik időleges támogatásával ellensúlyozza a magyar önállósági törekvéseket. Martinovics itt azt a feladatot kapta, hogy szítsa a parasztmozgalmakat a nemesség ellen. Csakhogy Lipót utódja, Ferenc császár szélnek eresztette a Társaságot, mire Martinovics a magyar reformnemességben keresett szövetségest, az új uralkodó ellen írt röpiratot, és a nemesség kiirtásának szándékával vádolta a Habsburg-házat. Arra készült, hogy 1793-ban összehívják a diétát, és azzal kecsegtette önmagát, hogy nagy szerep vár rá. A felvilágosodott rendiség szellemében alkotmánytervet is készített. A diéta azonban elmaradt, az érvényesülésnek egyetlen lehetősége és tere maradt: a titkos társasági élet.[94] Nem ő teremtette a titkostársasági mozgalmat, hanem az őt, amennyiben mozgásteret biztosított számára, a mozgalom pedig az abszolutista reakcióra adott válaszként bontakozott ki. A jozefinizmus bukásának vesztesei kezdtek szervezkedni egyre inkább abban a reményben, hogy a francia forradalom hadserege behatol Ausztriába is. Jellegzetes titkostársasági mozgalmat indítottak, amelyből azonban összeesküvésdi lett, amely természetesen csak kedvező nemzetközi helyzetben léphetett volna színre, ha például a francia hadsereg Magyarországon jár. Martinovics mintha elhitte volna,

[93] SILAGI, Denis: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie.* Wien–München, 1962, 174.

[94] BENDA Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom. In: *Magyarország története.* V. Főszerk. Mérei Gyula, szerk. Vörös Károly. Budapest, 1983, 192–193.

amit korábbi jelentéseiben hirdetett: a forradalmak, sőt mármár az egész történelem illuminátusok (és jezsuiták) műve. Miért ne járna sikerrel, ha utánozza őket? És egyben franciább volt a franciáknál, azaz jakobinusabb a jakobinusoknál, ugyanakkor Lipót császár társaságában kitanulta a politikai machiavellizmust is. És még erre is rálicitált. Két, egymásról nem tudó titkos társaságot akart kiépíteni. Az első, a Reformátorok Társasága, a forradalom mérsékelt szakaszának kivitelezésére lett volna hivatott; a második, az Egyenlőségi Társaság a jakobinus demokráciát valósította volna meg. Ezzel a nagy konspirátor a maga módján már eleve programozta a magyar forradalom radikalizálódását, tehát azt a forradalmi mechanikát, amely Franciaországban spontán módon érvényesült. Gyermeteg külsőségek (titkos jelek és szimbólumok használata) társultak visszariasztó forradalmi machiavellizmussal. Mindez hamar elenyészett volna, maguk az összeesküvők is úgy vallottak, hogy fel akarták számolni a szervezkedést, talán azért is, hogy megszabaduljanak Martinovicstól, akinek fontoskodása is egyre nyomasztóbb lehetett.[95]

Az ún. jakobinus mozgalom részeseinek tragédiája az lett, hogy a kormányzatnak is összeesküvésre volt szüksége. A főhatalom ugyanis véres megtorlással akart válaszolni a párizsi királygyilkosságra. Nyugtalanító lehetett, hogy Bécsben is szervezkedtek a „jakobinusok", így Martinovics hiperaktivitása még jól is jött. Miután Bécsben elfogták a nagy „játékost", ő maga jelentette fel saját mozgalmát, alaposan eltúlozva annak méreteit. Az volt a célja, hogy ilyen módon ráijesszen a hatalomra, rávegye az amnesztiára, a kompromisszumra és természetesen az ő alkalmazására is. Nem egyszerűen az – egyébként általa többször becsmérelt – új császár kegyeit leső elvtelen karrierizmusról van itt szó, hanem inkább jellegzetes forradalmi machiavellizmusról. Feljelentésében is azonnali felvilágosodott reformmunkát sürgetett.

[95] *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795. A magyar jakobinusok iratai.* II. Szerk. Benda Kálmán. Budapest, 1957, 113., 336.

Van valami felemelő és szánalmas abban, hogy Martinovics állítólag még a vérpadon is azt hitte, hogy kegyelmet kap. Valójában még a történetírástól sem kapott kegyelmet. Túlélő társai ellentmondásosan nyilatkoztak róla: a liberálisok irtóztak a politizálási technikájától, a kommunisták és a szocialisták eleinte magasztalták, aztán mintha rájöttek volna, hogy őket is kompromittálhatja. Szakmánk óvatosabb, de erősen él benne a protobolsevik – „romlott ateista pap" – képe, amelyet *Mályusz Elemér* vázolt fel.[96] Él még a felelőtlen szervezkedő alakja is, aki vérpadra vitte a magyar progressziót. Paradox módon a leghitelesebb a napi politikai áthallások fölé emelkedő *Bánffy Miklós,* aki színpadra vitte a „kettősség kérdését és tragikumát". Amikor a nagy konspirátorról olvasott, lelki szemei előtt „egy 'Übermensch-Martinovics' volt az, aki életre kelt, bár a történelmi adottságok lényegesen átalakították a szunnyadó motívumokat, a kettősség legbelől szabadságideált, az 'Übermensch' önzése helyébe belső, forradalmi morált állítottak valakinek a szájával".[97]

Úgy látszik, az író által célként vallott „művészi igazság" mélyebb, mint a történetinek nevezett. A történetírás ugyanis a maga rejtett és nyílt Martinovics-ellenkultusza miatt nem ad meggyőző választ arra, hogy annyi okos ember és nemes jellem, mint Hajnóczy József vagy Szentmarjay Ferenc, miért hagyta magát elcsábítani. A magyarázat egyrészt a titkostársasági demokratikus kultúra objektivitása és vonzereje, másrészt a politikai helyzet újszerűsége. Száz éve nem állítottak vérpadot, és 1792 után a reakció fantáziátlansága lassan minden képzeletet felülmúlt, de a francia forradalom térhódítása is. Az összeesküvők lelkileg egyszerre éltek abban és a magyar valóságban. A játékos ösztön feltámadása – a titok kultusza – elnyomta az aggodalmakat, egyszerre érvényesülhetett a titkostársasági élet komolysága és komolytalansága. Sokan ez utóbbira hivatkoztak, amikor bíróság elé kerültek. Arról természetesen hallgattak, hogy a történelem játékosságában bíztak, éspedig abban, hogy a francia seregek olyan közel kerülnek, hogy nemcsak meg lehet kísérteni, hanem végre is kell hajtani a rendszerváltoztatást. Végzetes naivitás? Hiszen a perben többen is elmondták, hogy Magyarországon nincs lehetőség a forradalomra. Csakhogy a tömegek lázadásától mégis lehetett tartani. 1784-ben Erdélyben robbant ki parasztfelkelés, és ennek óriási visszhangja volt egész Európában. Mindenki a maga módján próbálta ugyanis kihasználni, ki a nemesség, ki az uralkodó ellen. A magyar nemesség a parasztfelkelés rémével igyekezett mozgósítani, Lipót később a parasztokat lázította ügynökeivel. Most pedig felvillant a kérdés: mi lesz, ha közelednek a francia seregek? Mit tesz a már innen-onnan ingerelt parasztság? *Fessler Ignác Aurél* nem szerette Martinovicsot, de úgy vélte, hogy egykori barátja összeesküvésével „a szülési fájdalmakat saját hazája számára enyhíteni akarta, ahol az adott viszonyok között fájdalmasabbak és rombolóbbak lettek volna, mert a közember Magyarországon szellemi és érzelmi műveltsége, jogfelfogása mélyen alatta állt, mint a francia köznépé"[98] – amely egyébként végtelen örömét lelte a nyaktilózásban, akárcsak az az összeverődött csürhe, amelynek szintén tetszett, hogy fejét vették a magyar jakobinusoknak.

A vérmezői látvány komoly mementóként szolgált. Igaz, akadtak még konspirálgatók, de ezeket is likvidálták. A konspiráció vádját elhárító óvatosság aranyszabály lett. Jellemző, hogy az egykori illuminátus *Adolf Knigge* magatartás-tanácsadó kézikönyvét háromszor adták ki magyarul: 1798-ban, 1811-ben és 1821-ben, tehát olyankor, amikor a központi kormányzat és a

[96] MÁLYUSZ Elemér: Bevezetés. In: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795.* Szerk. Mályusz Elemér. Budapest, 1926, 141.

[97] BÁNFFY Miklós: *Naplegenda.* Budapest, 1944, 467–477.

[98] FESSLER, I. A.: *Die Geschichten der Ungarn und ihrer Landsassen.* X. Leipzig, 1825, 664. (Különös játéka a sorsnak, hogy az egykori jozefinista, örök szabadkőműves magyar patriótaként a cári Oroszországban írta ezeket Magyarország történetét tárgyaló hatalmas művében, miközben éppen kegyvesztett volt, és magyar barátainak, többek között id. Wesselényi Miklósnak az adományaiból is élt, aztán az evangélikusok püspöke lett.)

magyar rendi alkotmányosság védői szembekerültek egymással. Nem véletlen, hogy egyre paranoiásabb korunkban újrafelfedezték ezt a művet. Minket történetisége érdekel, az, ahogy a titokhoz, a titkostársasági kultúra ezen központi eleméhez viszonyul. Nem véletlen, hogy a szerző óvott a mindenkinek kitárulkozó őszinteségtől, attól is például, hogy a szomszédnak mindent elmondjunk. Az intim szféra dicsőítése viszont transzparenciával párosult. „Mindenekelőtt vigyázz magadra, arra, hogy ne veszítsd el önmagadban való bizakodásodat, Isten, a jó emberek és a sors iránt való bizalmadat!" De ha belső elbizonytalanodás vesz erőt az emberen, azt el kell titkolnia, mert ha nem, „mindennek vége".[99] Viszont „őszinteség kell uralkodjon belső barátok között".[100] A titok veszélyes. Ezért: „Az óvatlanokra és fecsegőkre nem szabad természetesen semmiféle titkot rábízni. Jobb lenne, ha egyáltalán nem lenne titok a világon, mindenki szabadon és nyíltan cselekedne";[101] „a titkos kapcsolatok veszélyesek"[102] – tehát a titkosság a titkostársasági kultúra teoretikusa szerint is szükséges rossz. Sőt a fordító még ferdített is. Mert amíg Knigge elsősorban a kalandorokról és misztikus csalókról (aranycsinálókról és szellemidézőkről) szóló hosszabb alfejezetben fejtegette, hogy milyen veszélyesek a titkos társaságok és a titkos kapcsolatok, *Kis János* ezt az alfejezetet néhány mondattal lezárta, és az egykori illuminátus fejtegetéseit – maga által szerkesztett – új fejezetbe foglalta, és meg is toldotta, egyszóval: saját honi tapasztalataival is átszőtte:

„A mi századunknak sok és különb-különbféle ártalmas és ártatlan játékai közé tartoznak a sok titkos társaságok és rendek is. Ideje volna, hogy ezen rész szerént szükségtelen, rész szerént ártalmas szövetkezések már egyszer megszűnnének. Én eleget foglalatoskodtam életemben velek, s tapasztalásomból javasolhatom minden ifjúnak, hogy ha idejét szereti, semmiféle titkos társaságba ne lépjen."

[99] KNIGGE, Adolf v.: *Über den Umgang mit Menschen.* Gera, 1891, 17.
[100] Uo. 198.
[101] Uo. 97.
[102] Uo. 342.

Eddig és ennyit Kis János, és aztán már Knigge folytatja:

„Ha mindjárt nem mind egy mértékben is, de csakugyan mind eggyülegyig haszontalanok s ártalmasok is azok [az eredetiben 'a titkos kapcsolatok']. Haszontalanok először azért, mivel a mi időnkben semmiféle fontos tudományt sem szükség titkok közé rejteni. A keresztyén vallás oly világos és oly megnyugtató, hogy nem szűkölködik, mint a régi pogányok között a köznép vallása, titkos magyarázat s kettős metódus nélkül, a tudományokban pedig a legújabb találmányok a világ javára közönségessé tétetődnek s közönségessé kell tétetődniek, hogy minden[ki], aki a dologhoz ért, azokat megvizsgálhassa. Azon egynéhány országokban pedig, ahol még setétség és babonaság uralkodik, a feltámadó napot kell várni, nem jó ebben a dologban hirtelenkedni, sokszor többet rontunk, mint építünk, ha az emberi nemzet csinosodásában a középlépcsőket elugorjuk, egyes emberek nem is igen siettethetik a megvilágosodást, s ha siettethetik, kötelességek, hogy azt közönségesen cselekedjék, nem titkon, annyival inkább kötelességek, hogy más okos emberek is arról ítéletet tehessenek, ha vajon igaz megvilágosodás-e az, amit terjesztenek, vagy talán még rosszabb az a pénz, melyet ők vernek, mint az, melyet ócsárolnak."[103]

Mindez egyértelmű figyelmeztetés. A felvilágosodás szellemét ekkor már a magántársasági demokratikus kultúra éltette tovább.

[103] KNIGGE, Adolf: *Az emberekkel való társalkodásról.* III. Szabadon fordította Kis János. Győr, 1798, 148–150.

A magántársasági demokratikus kultúra

A magántársasági demokratikus kultúra formái: család, baráti kör, iskola, egyház, színház. Úgy is elképzelhetők ezek a körök, mint az egyént övező koncentrikus körök, amelyek fokozatosan átjátszanak a nyilvánosságba, amire rátelepedett a cenzúra és maga az államhatalom.

A „cenzúrázott Magyarországon" egyvalamiről lehetett még a legszabadabban írni, a nyelvről. Az erről szóló diskurzus viszont politikai természetű is volt. A történelmi folyamat értelme, tétje és eredménye a felvilágosodás nacionalizálása. A század – reformot igenlő – szellemének csak itt, a filológia, az irodalom, a kultúra terén lehetett hódolni, és ezen a téren még az udvar is engedményekre kényszerült. Elfogadta a magyar nyelvhasználatot a vármegyékben, valamint a Nemzeti Múzeum felállítását.

Egyházi téren a katolikus egyház hegemóniája érvényesült: ez felelt meg a reakció szellemének. Sok protestáns életét megkeseríthették, de magába a protestáns egyházi életbe nem tudtak mélyen belenyúlni, az egyházak által fenntartott iskolai világ végzetes megrendszabályozására sem volt lehetősége: a katolikus iskolákból ki lehetett tiltani Kantot, de a protestánsokból már nem. Nem akadályozhatták meg, hogy a szellem egy-egy elkötelezettje ne tanítsa Kantot, miközben természetesen olykor erősen érvényesült az antikantiánus belső reakció. A cenzúrának kénytelen-kelletlen meg kellett engednie Kant szidalmazását, és ezzel azt is, hogy egyáltalán beszéljenek róla. 1817-ben a bécsi cenzúrán még Márton István kantiánus református katekizmusa is átment,[104] amiért a szerzőnek vezekelnie kellett. De Eperjestől Marosvásárhelyig mindenütt találunk egy-egy kantiánus kollégiumi professzort, aki nemzedékeket nevelt. Megszületett a magyar nyelvű filozófiai diskurzus, a demokratikus kultúra alapja. Kant filozófiája ugyanis a demokratizálódó világ transzparenciájának a filozófiája. Az ember már nem egyszerűen külső valóságot tükröző lény, hanem olyan egyetemes valaki, aki fogalmaival alakíthatja a világot. Ennek feltétele a gondolat- és szólásszabadság.

A megismerésről szóló árnyalt és nehezen megközelíthető tézisek egyszerű és közérthető történelemfilozófiává finomultak, áthatva a nyelvről szóló beszédet. Példa erre a metapolitikára *Teleki József* 1816-ban megjelent műve: „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által". Ez a mű (valamint Kazinczy Ferenc „Orthologus és Neologus" című 1819-ben készült értekezése) „eldöntötte a nyelvújítási harcot",[105] és a „fejlődés irányának megjelölésére készült".[106] A nyelv művelése és gazdagítása – Teleki József művében – kísérőjelensége annak, hogy „az embernek és az egész emberiségnek a *tökéletesedés* a fő célja". A francia felvilágosodás klasszikusai, Montesquieu, Buffon, Rousseau – fejtegette Teleki – „új képzeteket" alkottak és ehhez új szavakat, bár „egész Paris teli torokkal kiáltott a neologizmus ellen", és az akadémia is gáncsolta a nyelvújítást. Ám: „A *revolúció*, mely a királysággal együtt az egész nemzet gondolkozása módját felhányta, számos régi balvélekedéseket eldöntött, az *akadémia* kirekesztő hatalmát is

[104] MÁRTON István: *Keresztyén morális kis kathekismus a Helvécziai állástétellel megegyezőleg a Magános Olvasóknak számokra.* Béts, 1817.

[105] TOLNAI Vilmos: *A nyelvújítás.* Budapest, 1929, 146.

[106] FENYŐ István: *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830.* Budapest, 1976, 28.

nagyon megrázta." Az a Teleki írt így, aki később a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett. Igaz, sohasem volt harcias liberális, de nem tagadta meg mindazt, amit a felvilágosodás és liberalizmus jelentett, sőt ennek szellemében figyelmeztetett:

„Ne törekedjünk tehát az ellen a szabadság ellen, mely ezen *korlátokat* [mármint a „nyelvmívelés szabadságának" korlátait] *felbontani* ügyekszik; ne szálljunk szembe az időszellemmel, mely minden nemzeteket a honi nyelv tisztítására, bővítésére, csinosítására ösztönzi."

Sőt élni kell azzal a szabadsággal, mellyel a reformáció korában is éltek, mert „hogyan foszthatott volna tehát minket meg egy *sötét eltévelyedett időkor* ezen hatalomtól, melyet a természettől vettünk".[107] Ezt a kortársak alighanem az 1795 utáni idők kemény kritikájának is tekinthették. És tekinthetjük annak is, amit *Csáky Móric* a liberális eszmék áttörésének tartott, mert ez az áttörés igazában a nyelvművelés terén következett be és az irodalomban, amint azt irodalomtörténeti munkák szépen dokumentálják.[108]

Nyelvművelés és demokratikus kultúra szorosan összefonódtak. Márton István, a magyar filozófiai nyelv egyik megújítója, amikor már belefáradt a felsőséggel való örökös szembenállásba, és 1823-ban a protestáns felekezetek egyesülését javasoló egyik kéziratról a hivatalos várakozásoknak megfelelően így nyilatkozott:

„[...] hibáját abba határozom meg, hogy ily fontos matériába magyarul írt a köznépnek és nem deákul a tudósoknak, akikkel minden író mindég dietai kongresszusba van, ahová pedig csak a választottakat kell béereszteni, ellenemondhatatlan igazság lévén, hogy a demokrá-

[107] Teleki József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által.* Szerk. Éder Zoltán. Budapest, 1988, 121–136.

[108] Fenyő István: *Haza s emberiség,* i. m.; Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Budapest, 1998; T. Erdélyi Ilona: *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés.* Budapest, 1998; Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867).* Budapest, 2003.

ciának rosszabb igazgatásmódját gondolni sem lehet, aminthogy Plátó és Aristóteles demokráciába éltek, s azt testestől-lelkestől gyűlölték, s írásaikba nem is commendálták."[109]

A magántársasági demokratikus kultúra politikája a metapolitika, sorok közé vagy az ún. szubtextusba rejtett politikai üzengetés. A rejtett üzenet az egyéni önkifejezés formája, amely egyszerre tükrözte a hatalommal szembeni ellenállást és a szervezkedés igényét, mert közvéleményt kívánt teremteni. A fő kommunikációs forma, amelyben a legszabadabban megnyilatkoztak, a levél. Berzsenyi Dániel szerint leveleiből lehet megismerni az embert, és nem beszédéből.[110] Jellemző, hogy leveleiket egyben úgy írták meg, hogy körbe lehessen adni őket. Tehát biztosították a transzparenciát, ugyanakkor a titkosrendőrség számára megközelíthetetlen világot alkottak. Tanú erre Johann Michael Armbruster udvari titkár, aki 1807-ben így kesergett:

„...sehol sem létezik olyan *esprit de corps* az írók között, mint a magyaroknál. Míg a többi tartományokban az irodalom oltárán áldozó emberek egymást üldözik, lerántják, rágalmazzák, addig a magyar írók bizonyos láthatatlan egyházat alkotnak, amelynek tagjai, akár otthon, akár pedig külföldön éljenek, az egésznek és minden egyesnek a dicsőségéről, mint közjavukról gondoskodnak, és saját, valamint a haza ügyei érdekében a közvéleményt megnyerik és fenntartják. Ők egymással állandó levélváltásban állanak és az irodalom önáluk karöltve jár a politikával."[111]

A birodalmi kormányzatot is bosszantó szolidaritást a magántársasági demokratikus kultúra transzencendenciája biztosí-

[109] Márton István: Vilonyai Református Prédikátor Tiszteletes Tudós Papp István Urnak Vallási Edgyesülés Ideája nevű Munkájára. 23. OSZKK, QH 3386.

[110] Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség?* Budapest, 1990, 339.

[111] Wertheimer Ede: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. *Századok,* 1896, 305.

totta. Ennek központi eleme a virtus. A „virtus" szóban „másfélezer év európai kultúrája lüktet".[112] A virtust bonyolult szemantika és misztika jellemzi; a fogalom állandó mozgásban van, és a legkülönbözőbb összetételekben jelentkezik. Lapozzuk fel két nagy szótárunkat. Az elsőből, *Pápai Páriz Ferenc* művéből még Kazinczy is tanult. A virtus itt magyarul: jóságos cselekedet, erő, segítség, erősség, emberkedés. Kifejezésekben: szépség, hatalom, emberség, jóság. *Márton József* 1818-as szótára szerint a virtus: „hathatósság, segítség, jótétemény, ügyesség, mesterség, vitézi bátorság, jóságos cselekedet, jó tulajdonságok, jóság, erő, hathatósság". Jellemző, hogy abban a részletben, amelyet Kazinczy Rousseau-tól fordított és közzétett, az erényt merészségként adta vissza.[113] Ez az antik harcos erény, ahogy Cicerónál is megjelent. A virtus *Berzsenyi Dániel* szerint „az élő istent leheli", és maga „az erkölcsi szép".[114] Ám miközben a kor neohumanizmusára jellemzően benne éltek az antikvitásban, úgy érezték, a virtus akkor lehet igazán az övék, amikor magyar szót is találnak hozzá. Így lehetett elhatárolódni a hagyományos és hivatalos virtuskultusztól is. Több változat után (csány, erőny, för), végül a 'rény' és az 'erény' között dőlt el a küzdelem. Széchenyi, majd Kossuth ezt vitte át a politikai diskurzusba, és nem előzmények nélkül. Az erény a demokratikus kultúra – elengedhetetlen – önkorlátozásának, és egyben a személyiség kialakításának is az eszköze. A virtus a hitel erkölcsi jelentésébe olvad bele, miközben a hitel már a gazdaság kategóriája.

A magántársasági demokratikus kultúra átmeneti formája a színház. Igaz, színház az egész világ. Az egyik besúgó megbotránkozva adta tovább megbízóinak, hogy gróf Esterházy József, Montesquieu híve Martinovics degradációját (papi méltóságától való megfosztását) „egyházi komédiának" tartotta, és úgy nyilatkozott, hogy ezután a reggeli mutatvány után, este a színházban megnéz egy másikat, a „Brámánok ünnepé"-t.[115] Akaratlanul is gyilkos irónia. Mert a hazai közízlés mintha évtizedekre megrekedt volna a „Brámánok ünnepe" (*Das Sonnenfest der Braminen*[116]) színvonalán, miközben a halálra ítélt Kazinczy még némi vigaszt lelhetett abban, hogy 1795 végén az ő drámafordításában, a *Lanassá*ban a fő brámán kérdésére, hogy „ki szabadított fel tégedet hitünknek s hazánknak szokásait ítélgetni?", a kis brámán még odavághatta: „Az igazság elfojthatatlan érzése és az emberiség."[117] Az elkövetkező időkben éppen ezeket az érzéseket próbálták elfojtani. Az 1810-es évek derekán született pályázati műként a klasszikus magyar történeti dráma, a „Bánk bán", de a kortársak egyszerűen nem ismerték fel a jelentőségét. A kolozsvári bírálóbizottság említésre sem méltatta. A pesti cenzor nagylelkűbb volt, mert ugyan nem engedte a színpadra, de engedélyezte a darab kiadását, amiért meg is feddték.[118] A színdarab egyébként 1833-ban indult útjára Kassáról, majd egymást követő években Kolozsvárott, Budán, Debrecenben, Miskolcon és Pesten (1839) mutatták be, nem sok sikerrel. 1845 végén viszont Pesten megérkezett az átütő és tartós siker.[119] Az elkövetkező évek során a kettős „főváros" lakosságának mintegy 15 százaléka láthatta. 1848. március 15-én pedig nem véletlenül követelte Pest népe a dráma műsorra tűzését, de aztán ilyen komoly mű helyett mégis inkább a rendszerváltozás örömét kifejező alkalmi szórakoztató színdarabokban élte ki magát a közönség, és egy még nagyobb drámában, a forradalomban.[120] Ez is tanúsítja: fokozatosan felnőtt a közönség, hála a színháznak is, ahol lassan megvalósult az, amiről az *Erdélyi Mú-*

[112] WANDRUSZKA, Mario: *Der Geist der französischen Sprache*. Hamburg, 1959, 48.

[113] ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Contrat social*. Paris, [é. n.] Garnier, 345. és KAZINCZY Ferenc: A törvényszabásról. *Orpheus*, 1790, I. 99.

[114] *Berzsenyi Dániel összes művei*. Szerk. Merényi Oszkár, Budapest, 1956, 728.

[115] ECKHARDT: *A francia forradalom eszméi*, 144.

[116] *Ofner und Pester Theater-Taschenbuch*. Ofen, 1796, 107. A szerző, Karl Friedrich Hensler az osztrák népszínház egyik alapító egyénisége.

[117] *A magyar játék-szín. Első esztendő*. Pest, 1793, 73.

[118] KATONA József: *Bánk bán*. Szerk. Orosz László. Budapest, 1983, 326–375.

[119] *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Szerk. Kerényi Ferenc. Budapest, 1990, 302.

[120] KATONA József: *Bánk bán*. Szerk. Kerényi Ferenc. Budapest, 1992, 13.

zeum 1818-as kötetében *Döbrentei Gábor* értekezett: „A sokféle rangúak, vallásúak ugyanazon fedél alá való gyűlése, közelebb húzta az embereket, kik éppen ezen oknál fogva elébb mint egy külön fal által elválasztva voltak."[121]

A színház is hozzájárult ahhoz, hogy egyre erősebben érvényesüljön a modern nyilvánosság igénye. És ki tagadná, hogy a modern nyilvánosság maga is színház. A politikában a nagy döntések a kulisszák mögött születtek, a politikai színpadra már lehetőleg kész jeleneteket vittek a jól átgondolt drámából. Jellemző, hogy *Kultsár István* 1814-ben már-már az általános népakarat modern fogalmának bevetésével sürgette egy nemzeti színház felállítását, mert:

„...ez a Nemzet érezi maga erejét, és nem annyira örökül szerzett gazdag földjével dicsekszik, mint hat milliom embernek megegyező gondolkodásával. Csakugyan a született magyarokat és magyarul szólókat Magyar- és Erdélyországban kevesebbre nem tehetni, noha a törvény előtt mind a 10 milliom lakosok m. polgárok."[122]

Az imigyen megidézettek aztán színre is léptek az 1830-as években. De előtte a színházban. 1819-ben a pesti német színházban mutatták be Kisfaludy Károly „A tatárok Magyarországon" című darabját, és a közönség együtt kiáltotta a színészekkel: „Éljen a magyar szabadság!"[123] Hogy ilyesmit lehetett kiáltozni, az egyben az abszolutizmus reakciójának fellazulását jelzi. 1796-ban Csohányi János sárospataki diákot fel is jelentette az egyik rokona, mert titkon belelesett egy feljegyzésébe, és abban ilyesmit talált:

[121] SOLT Andor: *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*. Budapest, 1970, 110.

[122] KULTSÁR István: *Hazafiúi javallás magyar nemzeti Theátrom építéséről, mely egyszersmind a fejedelmi szövetség győzedelmének és a három felség Pesten létének emlékeztető jele legyen.* Pest, 1814, 10.

[123] HORVÁTH János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai.* Budapest, 1955, 37.

„Republikánus Atyámfiai! [...] Áldjuk a fő valóságot, aki halhatatlanná teremtette az embert, aki megjutalmaztatja a virtust. Éljen a szabadság, tegyük magunkat szabaddá."[124]

A levél egy szabadkőműves beavatási szertartás allegorikus leírása volt, amelyet valahonnan kimásolt a gyanúsított, feltehetően a kollégiumi diáktársaság hasznára. A diák megúszta, de a diáktársaságokat betiltották. A virtuskultusz pedig élte a saját életét. Civilizált, és ezzel forradalmasított. Mint *Magda Pál* írja:

„A civilisatus ember birtokot, just és szabadságot kíván, és minden úton-módon keres. Az erkölcsi ember a Szépet, az Igazat, a Jót szereti, s ezen három dolog minden igyekezetének végső célja."[125]

A jó viszont közjó, polgári magántulajdon és szabadság igénye. A virtuskultusz pedig csak erősítette a modern nyilvánosság iránti igényt.

[124] MOL N 22, József nádor titkos iratai, 62. cs. 1798: 73. V. 257.

[125] MAGDA Pál: *Magyar Országnak*, i. m. 129.

Nacionalizmus, romantika és liberalizmus a modern nyilvánosság jegyében

A modern nyilvánosság maga a közéleti nyilvánosság, amely „a közhatalom feletti kritika szférájaként jön létre”.[126] A szabadkőműves-páholy helyét elfoglalja a kaszinó. Ez is az újszerűség varázsával hatott, mint hajdan a szabadkőműves páholy. Funkciója is hasonló, a politikai fórumok előszobája. Metternich, aki még sokáig hitt a titkostársasági mitológiában, és e félelmeit instrumentalizálta, rögtön felismerte a kaszinókban rejlő veszélyt. Az öreg Dessewffy József is ráérzett a bécsi félelmekre, ezért a pesti kaszinó alapszabályainak összeállításába bele is szólt, és – naplója tanúsága szerint – „ahol a kaszinónak céljáról volt szó, azt tették, hogy az oly gyülekezet, melyben tudományos dolgokról értekeznek, de a kitétel így szemet szúrt volna, és egy titkos társaság kifejlését gyaníthatták volna, a szó helyett tehát *értekezésnek* azt tétettem *beszélgetésnek*”.[127] Ahol zsarnokság van, ott beszélgetni veszélyes, mert a jövőről úgy beszélnek, hogy elítélik a jelent. És a kaszinóban nemcsak beszélgettek. A kaszinó is legitimálta a politikai sajtó és könyv iránti igényeket. Az írás és az olvasás egyre hatékonyabb közvélemény-formáló erő. A kaszinómozgalmat követően önművelő diáktársaságok és olvasó-

[126] HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest, 1971, 79.
[127] Dessewffy József naplója (1828). OSZKK, An. 10825. 28.

társaságok álltak fel városon és falun mint szellemi műhelyek és az ismeretterjesztés fórumai.[128] Összeurópai fejlemény ez, némi késéssel, pontosabban hatalmi késleltetéssel. Sok minden az 1790-es évek szellemi pezsgésére emlékeztetett. Ugyanakkor az írók már emancipálódtak, ők is próbáltak szervezkedni, először az „Ifjú Magyarország” égisze alatt, majd a „Fiatal Magyarország” mozgalmában, immár a kávéházat választva eszmecseréjük színteréül, őrizve a magántársasági kultúra fegyelmét. A Pilvaxban azonnal elhallgattak, mihelyst megjelent a besúgó, a modernitásnak ez az oly jellegzetes alakja.

Minél jobban tiltottak valamit, annál inkább vonzott a tiltott gyümölcs. A „Hitel” az évtized könyve, mely évtizedes javaslatokat olvasztott magába. Széchenyinél az emberi és üzleti megbízhatóságot is jelentő 'hitel' fogalma az erény megjelenítése a gyakorlati életben. A mű a radikális és radikalizálódó indulatokat a fokozatos rendszerváltoztatás programjával próbálta leszerelni. Beszédmódjával is lehetett forradalmi és forradalmasító hatása, mert mélyen demokratikus gesztusként hatott, ahogy – szakítva a korábbi értekezések száraz stílusával – megszólította az olvasót. Ezek után sok olvasója pedig saját radikalizmusát legitimálta ezzel a könyvvel – szerzője szándékai ellenére.

A francia forradalom után azonban a népszuverenitás igénye is politikai hatóerővé vált. Rousseau hitt a közakarat transzcendenciájában, Kantnál a közakarat a kategorikus imperatívusznak felelt meg. Most már gyakorlati kérdés, először is a közvélemény-alakításé. A közvélemény – Mérey személynök szavaival – ez „a jelen hatalmas bálványa”.[129] Nagy kérdés: miként kell és lehet neki hódolni? Kazinczy még tartotta magát a Kant-féle rejtőzködés szabályaihoz. Egyik epigrammájában, „Vay József képénél”, a megszólított „Némán int: űzd te is, amit akarsz”. Ez egyértelmű utalás a kanti akaratértelmezésre, mely szerint a jó-

[128] BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848.* Budapest, 1963; PAJKOSSY Gábor: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a reformkorban.* Budapest, 1991.
[129] MOL A 49, Magyar Udvari Kancellária, Titkos elnöki iratok, 1833:229.

akarat szuverén. Ezért egyértelműen is kijelenthette: „Tedd, mert kell." Viszont amikor megjelent Kossuth Lajos, és ezt a napi politikai gyakorlatban érvényesítette, visszarettent. Az agg irodalmi vezér megérezte az ifjúban a majdani politikai vezért. Meghökkentette Kossuth radikalizmusa, Catilinát látott benne, talán azért is, mert tudott arról, hogy szívesen kártyázik. A játék vonzása nemsokára majdnem végzetes szenvedélyként lobbant fel. Úgy megtévelyedett, mint egy regényhős, amikor helytelenül kezelte a rábízott árvák vagyonát. Viszont nem véletlenül követelte Kossuth oly tüzesen a szabad sajtót. Amikor a kor legnépszerűbb újságírója lett, 1841-ben maga is elismerte „botlásait", és erkölcsnemesítő tőkévé alakította, amikor a nyilvánosság nevelő erejét hangoztatta:

„...nyilvánosság, csak nyilvánosság az, mi a hanyagot szorgalomra, az önkénykedőt mérsékletre, a kicsapongót törvényszerűségre, a romlottat tartózkodásra, a gyöngét erősödésre, az ingatag határozatlant szilárdságra vezérelheti. Csak ennek segítségével fejlődhetik ki korán a politikai jellem, melyre különben – az igen kevés választottakat kivéve – nekünk mindennapi embereknek csak botlások s bukások után lehet eljutni."[130]

A nyilvánosság önmaga transzcendenciája. Az e világi megváltás immár egyetlen hatékonynak vélhető eszköze. A nyilvánosság tette lehetővé naturizmus és nacionalizmus, romantika és liberalizmus szintézisét, amely a 19. századi demokratikus kultúrának az átütő erőt adta. A naturizmus a természetre való hivatkozás, arra a természetre, amely Isten helyére került, vagy amelyben Isten nyilatkozik meg. Ezt a felvilágosodás fedezte fel. A természetkultusz egyben a természetrombolás kiteljesedésének az előjátéka, hiszen szeretjük azt, amit elpusztítunk és mindezt egyfajta nacionalista indulattal is tesszük.

[130] KOSSUTH Lajos: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. Vö. SZÉCHENYI István: *A Kelet népe*. Szerk. Ferenczi Zoltán. Budapest, 1925, 510.

A nacionalizmus megfoghatatlanabb, mint a naturizmus, de erősebb jelenvalósága. Gyökerei, ha vannak, visszanyúlnak az őskorba, és mégis modern jelenség. Elképzelhetetlen a naturizmus nélkül, ugyanakkor a romantikával és a liberalizmussal összefonódva vált uralkodó eszmévé.

A naturizmus valláspótló jelenség. A vele való ismeretség olykor a reveláció erejével hatott. Példa rá a református Kazinczy Ferenc „megtérése". Ő ugyanis egy asztal melletti hitvitában legyőzött egy katolikus papot, aki viszont a vita után oly meggyőző erővel kérdőjelezte meg a predestinációról szóló tanítást, és miután a plébános „A tiltott könyvekről" című saját francia nyelvű kéziratát is kezébe adta, az asztal melletti győztes hitélete megingott. Később úgy emlékezett Kazinczy erre a papra, mint „a savoyardi vikárius"-ra.[131] Tudjuk, a szavojai vikárius irodalmi hős, Rousseau „Emil"-jének a prófétája, aki a szerző alteregójaként a deizmussal összefonódó természetvallásból tett – elméket és szíveket évtizedek múltán is magával ragadó – hitvallást. Így indult el Kazinczy Ferenc a fény felé, hogy annak csendes prófétája és napszámosa legyen, és aki már 1782-ben úgy érezte, „hazámnak, sőt az egész emberi nemzetnek dísze leszek".[132] Nem véletlen ezek után, hogy ő lett az első, aki próbálta feloldani nacionalizmus és univerzalizmus dilemmáját, de ezt úgy tette, hogy a nacionalisták ellenében az univerzalizmus követelményére, az európai kulturális értékekre hivatkozott, a kozmopolitákkal szemben pedig a nemzeti nyelv művelésének szükségességére mint egyetlen lehetséges útra, amely az egyetemességhez vezet.

Ez a 18. századi nacionalizmus alapvetően őskultusz, az identitás eufóriája. Tobzódás abban az érzésben, hogy milyen nagyszerű dolog magyarnak lenni. Ebben azonban látnunk kell a múltba vetített jövőképet, mert az ősök világa ugyan harcosok,

[131] KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*, i. m. 71.

[132] KAZINCZY *Ferenc levelezése*, XXIII. Szerk. Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. Budapest, 1960, 11.

de egyenjogú és szabad emberek világa. *Dugonics András* híres regénye, az „Etelka" a magyar szépirodalom nyitánya vonzotta az olvasókat, az olvasási forradalom nálunk e nélkül a regény nélkül nem képzelhető el. Kazinczy először még viszolygott a műtől, és a jó ízlést féltette tőle és azt, amit európaiságnak nevezünk. Azóta megszoktuk, hogy provinciálisnak tartjuk, de mégis ez a mű a romantika első hírnöke. A romantika jelentőségének megítélésében mélyen igaza van *Ernest Gellner*nek. A romantika ugyanis – mint Gellner hangsúlyozza – nem stílusirányzat, hanem létszemlélet, pontosabban: a nacionalizmus fermentuma. A felvilágosodás univerzalizmusát felváltó partikularizmus szellemi állapota, a gyökerek keresésének ethosza, a nemzeti kulturális homogenitás felé ívelő fejlődés alapozó formája.

„A kultúráknak van »nemzete«, a kultúrák csinálják a nemzetet, a nemzetek kezdetben nem léteztek és nem csináltak semmit. Magas kultúrák és homogeneitás behelyettesítik az alacsony kultúrákat és a sokszínűséget, és politikai jelentőségre tesznek szert: az ún. »nemzetek« egyszerűen csak politikai árnyékai ennek az alapvető ténynek."[133]

A nacionalizmus számára a romantika ad gyökereket, mármint a gyökerek valóságának élményét. A romantika – mint *Carl Schmitt* hangsúlyozta – az Isten helyére ültetett, zseniálissá nyilvánított én létélménye.[134] Az ember válik újra dolgok mércéjévé és nem a természet.

A természet istenítésének két szélsőséges megnyilvánulása vagy a szép utópia, vagy az istenkáromlás. Lássunk egy-egy példát.

Verseghy Ferenc (katolikus pap és „jakobinus" összeesküvő) 1808-ban megjelent utópisztikus regényében a pária így vall a gróf kérdésére arról, hogy mit olvasott: „A Teremtőnek ama nyílt könyvét, a természetet, melynek betűit minden ember ösmeri. Más könyveket nem olvashattam, mert én sem írni nem

[133] GELLNER, Ernest: *Nationalism.* London, 1998, 69.
[134] SCHMITT, Carl: *Politische Romantik.* München–Leipzig, 1925.

tudok, sem olvasni." Az ellenvetésre, hogy „a természet tele van öldökléssel", ez a válasz: „Kérdezd meg szívedet, és ha jámbor, tiszta és egyenes, azt fogja neked mondani: hogy te másoknak azt cselekedd, amit tőllök magad kívánsz, és hogy azt rajtok ne kövesd, amit te tőllök nem örömest szenvedsz. Szívünk tanít minket kötelességinkre, a természet pedig nekünk az Istent olyannak mutattya, aminőnek gyengeségünk ösmerheti, és sorsunk kívánhattya, hatalmasnak, jónak és bölcsnek." Ezen útmutatás nyomán alakulhatott ki az eszményi világ egy völgyben, amelynek „ajtaján ezen igék olvastattak: A természetnek, a szeretetnek és a boldogságnak lakóhelye!"[135] Ez a hármasság a szabadság, egyenlőség, testvériség parafrázisa.

Az istenkáromlás antológiáját a magyar jakobinusok elleni vizsgálati iratokból is gazdagíthatjuk. A természetvallás félművelt hívei Jézus gyalázásával lázadtak a fennálló rend ellen. Martinovics a kivégzése előtti időszakban hol csókolgatta a keresztet, hol ellökte magától. Kazinczy a kereszténységben már esztétikai szépségeket felmutató mitológiát látott és keresett. A nacionalizmus a vallást nacionalizálta, és fordítva: „A nemzetiség szelleme vallássá" emelkedett.[136] Isten úgy jelent meg mint a magyarok istene. A 18. századból jött és 1848 forradalma nemzeti imájának esküformulájában új nemzeti történelem védnöke lett. Közben Jézus eszményi hőssé vált, és egy Pantheonba került a nemzeti hősökkel, akik így mellé emelkedtek fel, és valamennyien az idő és történelem hőseivé lettek. Szontagh Gusztáv, a modern magyar nemzetfogalom egyik kialakítója így ragadta meg a hagyományos kereszténység viszonylagossá válásának és a nacionalizmus szakralizálódásának folyamatát:

„De vajon esztelenek és kábák volnának e mind azok, kik önmagokat és felebarátjaik a tudatlanság, előítéletek, a babonahit, erkölcste-

[135] VERSEGHY Ferenc: *Gróf Kaczaifalvi László avvagy a természetes ember.* Pest, 1808, 35., 323., 395.
[136] KISFALUDY Sándor: Regeköltőnek hattyúdala. In: Kisfaludy Sándor *hátrahagyott munkái. I.* Szerk. Toldy Ferenc. Pest, 1870, 94.

lenség és szegénység nyomorúságából, az igazsághoz, moralitáshoz, igaz valláshoz s boldogsághoz vezetni igyekeznek? S ezen csoport bolondjai elején álnak e azon hősök, kik az emberiség legszentebb javaiért életeket feláldoztak – egy *Krisztus, Sokrates, Leonidas, Zrínyi?*"[137]

Ez egyben válasz az 1820-as évek olykor kísértő kétségbeesésére, amelyet Kölcsey Ferenc öntött formába – a „Vanitatum vanitas"-ban –, a „Himnusz" megírása után:

A vég, melyet Sokrat ére,
Catónak kihulló vére,
S Zrínyi Miklós szent pora
Egy bohóság láncsora.

Vörösmarty Mihály, a magyar romantika klasszikusa 1830-ban a magyar ellenreformáció klasszikusának, Pázmány Péternek a szájába adta az új üdvözítő igéket:

Pázmán, tiszta valóságnak hallója egekben,
Megtért térítő állok az Isten előtt,
S hirdetek új tudományt, oh halld, s vedd szívre magyar nép:
„Legszentebb vallás a haza s emberiség."

Csakhogy ebben a hazában különböző nemzetek éltek, amelyek a magyarhoz hasonlóan abból indultak ki, hogy a nyelv a haza. És a nemzetek mellett egymással szembenálló társadalmi rétegek és csoportok. A fő kérdés a többlettermék felosztása, amelynek előállítója a paraszt. Ahogy *Fernand Braudel* szerint a Földközi-tenger régiója „parasztok, részmunkások, földtulajdonosok univerzuma", és itt „rövid távon, hosszú távon a mezőgazdasági élet uralkodik. Eltartja-e az emberek növekvő

[137] Ráday Levéltár, Szemere-tár, I. pótkötet, SZONTAGH Gusztáv: Észrevételek az *Élet és Literatura* II-dik kötetjére, 22. – A dőlt betű az eredetiben aláhúzva.

létszámát, a városok luxusát, mely olyannyira elkápráztató, hogy csak azt látjuk? Ez minden nap, minden század alapkérdése. Minden más, ehhez képest, szinte nevetséges."[138]

Magyarországon is így volt. A paraszti többletterméken härman osztoznak: a termelő, a birtokos nemes és az uralkodó. Mindhárman egymás ellen szövetkeznek, és egyben a maguk módján összetartanak. A termelő és a birtokos nemesség szövetsége az adócsaláson és az adó mértékének megállapításán nyugszik. A katonák létszámának emelése munkáskezeket von el a gazdaságtól, ezért a nemesi vonakodás a haderő modernizálásával szemben megint csak társadalmi érdeket érvényesít. A termelő és az uralkodó szövetsége pedig a birtokos nemesség hatalmának megszorításán alapul. A rendiség védelem, elnyomás és kizsákmányolás, akárcsak az abszolutizmus. Ennek a rendszernek megvan a maga belső racionalitása, és ez biztosítja stabilitását. II. József nagy árat fizetett azért, hogy társadalmi támogatottság nélkül próbálta átalakítani. II. Lipót óvatosabban játszott a tűzzel, viszont erősített egy olyan felismerést, amely megszilárdította a központi hatalom önbizalmát, éspedig azt, hogy a polgárságot és még inkább a parasztságot ráengedheti a nemességre. Ferenc császár fantáziátlansága a stabilitás záloga volt és a stagnálásé is, hiszen az ellenfelvilágosodás kemény rendőruralommal párosult, valamint a Vérmező emlékével. 1830. júliusi forradalma nyomán viszont Franciaország alkotmányos királyság lett, és az ún. középosztály számára intézményesítette a liberalizmust – az új király, Lajos Fülöp mondása, a „gazdagodjatok!" jegyében.

A 18. században a liberális gondolkodás a felvilágosodás értékeinek elfogadását és igenlését, szemléletének érvényesítését jelentette. A liberalizmus alkalmazott felvilágosodás, és az árutermelés és a szabad verseny ideológiája, az önszabályozó piac-

[138] BRAUDEL, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. II.* Paris, 1966, 517. (Magyarul: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, I–III. Budapest, 1996.)

ba vetett hit. Hatalmi technika, amelyet minden állam, minden uralkodásra törő csoport a maga javára próbál fordítani. A felvilágosodás eszmevilágában felnövekvő magyar nemesség lelkesen karolta fel. Az uralkodó–paraszt–nemes bűvös háromszögből rendszerváltoztatással akart kitörni. A feudális úr–jobbágy-paraszt világát felváltó szabad ember és szabad föld lett az eszmény. Ebben pátosz és érdek hevített egyszerre. Újházy László majdani republikánus forradalmárban – Kossuth Lajoshoz intézett levelében – így szólalt meg a humanitárius széplélek és az árutermelő individualista:

„Szálljon reájok azon embertelen rabszolgai törvénynek legszörnyebb átka, mely embernek a teremtő által bele oltott hatalmas ösztönnek ellenére földi sajátot bírni nem enged, és a haza közepette számkivetve tartja lakosit, ingatlan sajátot bírni nem enged, mely minden polgárosodásnak és társaságos szövetkezésnek talpköve volt. Látod, mérgelődöm, de méltán, mert akár mint közönséges szabadság után szomjuzó radikálist, akár mint úrbéri birtokú tulajdonost, akár mint földmívelő gazdát tekintsem magamat, mind a három személyben tele torokkal kell kiáltanom: örökös megváltás, és örökös elválás! azon boldogtalan úrbéri rendszerből, mely erőszakos reánk parancsolt viszonyokban és véghetetlen súrlódások közt tartja azon embereket, akiknek csak szabad egyezés útján kéne a hon boldogságára fáradozni. Hogy lehet a nemzeti ipar ágában virágzást várni, ahol a nagyobb földbirtokos a kisebb földmívelővel ellenséges állásba helyheztetik? Hogy lehet két egymás ellen felfegyverkezett és a felső hatóságok önkénye által szünteleni ingerlésben fenntartott kezeknek a nemzeti gazdálkodás közcéljára sikeresen együtt dolgozni? [...] És mégis. Vége vagyon alkalmasint ez évtizedre az édes álomnak, vége egyedül, amint erősen hiszem, mivel a demokratai elemek elterjedésétől tartanak, annál inkább általunk sajnálandó eset, mert hol lelünk az országló székek önkéji gyakorlási tendenciája és azokat körül kerítő oligarchák felfuvalkodásai ellen biztosítást és menedékhelyet, ha csak a nép tömege közt is kisebb birtokosokat nem teremtünk, és őket ezáltal azon polcra emeljük, ahonnan a törvényhozásban részvételt méltán kívánhatnak, és ahol azt nekik legalább sokáig megtagadni teljes lehetetlen."[139]

Ez a jobbágyfelszabadítás és a modern polgári világ kialakításának programja. Az 1780-as években az uralkodó és tanácsadói köre törte a fejét, vajon miként alakítható ki az egyaránt rendesen adózó nagybirtok és az erős önálló kisbirtok világa. Aztán a „jakobinusok" tervezgették, hogy majd a paraszt az általa használt földet bérletnek tekinti, és megváltja a földesúrtól szolgáltatásaival együtt. Aztán a földesurak hirdették a patriarchális világ előnyeit. És valóban elképzelhető, hogy egy jobbágyairól gondoskodó, irgalmas földesúr – az adócsalással együtt – magasabb életszínvonalat tud biztosítani mindenkinek, mint egy szigorú árutermelő vállalkozó, aki bérmunkásainak pontosan fizet, jó munkát vár el tőlük és könyörtelen. Mindenre van példa, és az ellenkezőjére is. A haladás azonban nemcsak mítosz, hanem követelmény. A modern árutermelés álma és valósága nem tűri a feudális viszonyokat, ezeket viszont figyelembe kell venni. A politika olyan művészet, amelynek éreztetnie kell, hogy a rendszerváltozásnak mindenki nyertese, még ha áldozatok árán is. A 18. században nem igazán törték a fejüket a földek jogi minősége fölött. Az uralkodó vigyázott arra, hogy az adóköteles föld sértetlen maradjon, a földesúr ne vehesse el jobbágyától azt, ami az ő művelésében adóköteles úrbéri föld. A földesúr is vigyázott arra, hogy minél kevesebb föld kerüljön ilyen kettős birtoklásba, miközben az úrbéri földet is tulajdonának szerette volna tekinteni. A jobbágyfelszabadítás a 18. században tulajdonsértésnek minősült volna. A liberálisok a magántulajdon elvének tiszteletben tartásával megtalálták a megoldást: a jobbágy úgy lehet szabad földtulajdonosa eddigi úrbéri földjének, ha a földesúrnak járó szolgáltatásait váltja vagy váltatják meg. A megváltást a

[139] MOL R 90 21. Újházy László levele Kossuthnak, 1834. december 21., a borítékon Kossuth megjegyzése: „A 8 levél közül ez egyet Újházy gondolkodásának ismertetéséül megtartottam."

szolgáltatásköteles birtok nagyságához mérten számítják ki. A többi pedig, bár emberi sorsokat meghatározó, de részletkérdés. A nagy érdek azonban közös. A jobbágyfelszabadítás földesúri kárpótlással érdekegyesítést jelent. Erről, valamint a nemesi nagylelkűség hasznáról és emberi szépségéről kellett a politika művészeinek meggyőzniük a nemesség egyes csoportjait. Mindez elképzelhetetlen a nyilvánosság és nyilvános közélet nélkül.

A nyilvánosság felszabadító erővel hatott. Két költő erre a példa: *Csokonai Vitéz Mihály* és *Petőfi Sándor*. Mindkettő plebejus. Az első lehetett volna „jakobinus", ha úgy alakultak volna a körülmények, mert eszmevilága oly mélyen gyökerezett a felvilágosodásban. De inkább hallgatott. 1804-ben – egyik levelében – le is mondott „a politikai szabadság" igényéről, mert: „lelkem felül és kívül van szférájokon, egyedül az enyim".[140] Petőfi viszont programként vallotta a nép uralomra juttatását az irodalomban, hogy aztán uralomra jusson a politikában. És 1846-ban megjósolta, hogy a világszabadságért adja majd életét.

A magyar demokratikus kultúra hatalmas történelmi előnye az volt, hogy készen kapta a történelemtől a közéleti érvényesülés lehetőségeit.

Kérdés tehát: hogyan ragadhatók meg a magyar demokratikus kultúra eredeti jellegzetességei? Nem kétséges, hogy az összehasonlító módszer segítségével. Ugyanakkor tudjuk, hogy ez jól hangzik, de nincs kész receptje, hanem az éppen akkor jellegzetesnek tetsző mozzanatokat teszi egymás mellé. Mivel a történelem struktúrák és konjunktúrák egymásutánjaként is felfogható, strukturális és konjunkturális mozzanatokat emelnénk ki. Strukturális mozzanatként vizsgáljuk a demokratikus kultúra rendi alapjait, konjunkturális fejleményként pedig azt, hogyan alakult a magyar valóság és a francia modell viszonya, valamint a képviseleti demokrácia és a közvetlen demokrácia viszonya.

[140] Csokonai Vitéz Mihály: *Levelezés*. Szerk. Debreczeni Attila. Budapest, 1999, 295.

A demokratikus kultúra és a rendiség

Az a felismerés, hogy a demokratikus kultúra rendi alapokon nyugszik, közhely. Leginkább ott emelték ki ezt, ahol a királyi abszolutizmus agyonnyomta a rendiséget, vagy ahol csak csírái jelentek meg. *Tocqueville* azt elemezte, ahogy a forradalom is továbbéltette a centralizáció hagyományát, és az arisztokráciát egyfajta nosztalgiával jellemezte, elítélve a kasztosodást. A román *I. Gh. Brătianu* 1945 után szinte himnikusan fejtegette azt, ahogy a középkori szabadságok szabadsággá egyesültek[141] – majd nemsokára áldozata lett a megújuló despotizmusnak: 1950-ben agyonverték a börtönben. (A bebörtönzött román professzorok egyébként nem átallottak fellázadni.)[142] A magyar történetírásban nincs ilyen emlékezetes megnyilvánulás, amely múlt és jelen összefüggéseit Tocqueville-féle kifinomultsággal, vagy Brătianuéhoz hasonló drámai erővel jellemezné. Viszont már a reformkor óta szinte napjainkig vitatja ezeket az összefüggése-

[141] Brătianu, I. Gh.: *Sfatul domnesc şi adunarea stărilor în principatele române*. Évry, 1977, 432.

[142] Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről*. Budapest, 1994, 119–120.; Brătianu, *Gheorghe I.* – Makkai *László* 1–13. In: Brătianu, Gheorghe I. – Makkai László: *Tündérkert. Az erdélyi fejedelmi kor magyar és román szemmel. Két tanulmány. Grădina zînelor*... Szerk. Miskolczy Ambrus. Budapest, 1994, 6–8.

ket a magyar közéleti irodalom. Nyugaton a polgári demokrácia értékszempontja a német történészeket arra ösztönözte, hogy a rendiségben a modern parlamentarizmus alapjait tárják fel. Nálunk „a népi demokráciában" a hivatalos kurzus ellentétes irányú értékelést próbált diktálni, és jó néhány évtizedes megkéséssel érvényesül „a politikai participáció szélessége" mint kritérium, az, hogy „a vármegyék és a diéták közélete, ha nem egyedülálló is, de kivételes lehetőséget biztosított a népesség egy viszonylag szűk, de távolról sem elhanyagolható részének a mindennapi részvételre a politikában".[143]

Múlt és jelen összefüggéseit igazán aforisztikus jelleggel *Hajnal István* jelezte az 1930-as évek végén:

„A középkori és a rendi fejlődés mély társadalmi tagozódásban építette ki a szakszerűségek alapjait; a XIX. század ezeket tárja ki hatalmasan, nagyszerű célokra. Minden kultúrfejlődésnek tehát olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége. Az üzem, nagy átalakulással bár, de folytatódik. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét s elhatározásait, s mégis a történelmi múlt dolgozik benne."[144]

Ez a megállapítás viszont a demokratikus kultúra törékenységére is utalhat, arra, hogy vágyak és valóság elszakadnak egymástól.

1848-ig is ekörül dúlt éles vita, de az újabb és újabb fejlemények újabb és újabb távlatokat nyitottak. Jellemző, hogy a francia 1848-as forradalom kissé tragikomikus vezéralakja, *Alphonse de Lamartine* milyen harmonikusnak látta múlt és jelen egységét:

„Én keresztül mentem az önök hazáján, tanúja voltam ezen nagy nemzet pásztori s egyszersmind hősi erényeinek, mely bár egy nagy szövetségi egységbe lépve, soha sem veszté el megkülönböztető jellemét ősi nemzetiségének. Ha önök szíves kívánságot hoznak nekünk azon szabadsághoz, mely a mi hazánkban új, mi önöknek tiszteletünket nyilvánítjuk azon régi szabadság iránt, melyet oly bölcsen és dicsőségesen fenntartottak hazájukban."[145]

Ez a régi szabadság a parlamentarizmus hagyománya volt. Lamartine irigysége indokolt, mert „a forradalmi Franciaországnak ki kellett volna találnia, hogy miként is működik a parlamentarizmus, de ez nem sikerült, mert hiányzott a tapasztalat".[146]

[143] SZIJÁRTÓ M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* Budapest, 2005, 405.; Uő: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről.* Budapest, 2006, 9.

[144] HAJNAL István: Az osztálytársadalom. In: *Magyar művelődéstörténet.* V. Szerk. Domanovszky Sándor. Budapest, [é. n.] 165.

[145] Vö. DOBSA Lajos: Az *1848. évi francia forradalom.* Pest, 1848, 52.

[146] Idézet Kecskeméti Károly magánleveléből, 2006. május 27. A magyar alkotmányosság jelentőségét bemutatja BÉRENGER, Jean–KECSKEMÉTI, Charles: *Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918.* Paris, 2005. (Magyarul: *Parlament és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918.* Megjelenés alatt.) Erről MISKOLCZY Ambrus: [Longue durée, struktúrák, események: a magyar parlamentarizmus francia monográfiája.] *Hadtörténelmi Közlemények,* 2005. 4. sz. 1146–1158.

A mozgósítás technikái: tömegek, elitek, vezetők

Természetes, hogy magyarok is nyilatkoztak olyan szépen, mint Lamartine a magyar alkotmányos szabadságról, de kérdés, hogy valóban ugyanúgy gondolták-e. A magyar liberálisok építeni akartak a múltra, de tisztában voltak annak ellentmondásaival és egyszer s mind a magyar társadalom dinamikájával is. Pulszky Ferenc vagy Kemény Zsigmond helyzetelemzései a mai napig értékes tanúságok.

A magyar rendiséget a főnemesség és középnemesség együttműködése és versengése jellemzi. A mágnások megszerezték az országos tisztségeket, a középnemesség pedig a megyét. Egyik sem akarta a másikat beengedni a saját hatalmi terébe. Széchenyi, aki a reformmunka élére az arisztokráciát szerette volna állítani, a „Hitel"-ben némi keserűséggel ismételte meg, amit József nádor a század elején már észrevett: „S még is nem csak *a proportione*, de valóságosan több igazi s férfihoz illő tudomány van Magyarországon a közép, mint a fő rendűek közt."[147] Ez az a középnemesség, amely őrzi a régi szabadságot és bevezeti az újat. Maga a fogalom, középnemesség a francia középosztálykultusz vonzásában született. Franciaországban szinte hivatalos ideológia volt az, hogy a középosztály diadalával lezárult

[147] SZÉCHENYI István: *Hitel.* Pest, 1830, 231.

a történelem, amire Marxnak csak a proletariátust kellett a középosztály helyére ültetni. A megyei önállóság valósága, kultusza és elmélete sajátosan magyar jelenség.[148] Olyan területi autonómia, amely statútumokkal szabályozhatott egész sor olyan kérdést, amelyet máshol csak törvénnyel lehetett. A diétán pontosan meghatározott programmal képviseltette saját magát, és ha követei nem tartották magukat ahhoz, akkor visszahívhatta őket. Ezen kis köztársaság parlamentje a megyegyűlés. Ez Kossuth szerint az ősgyűlés formáját éltette tovább, habár csak a nemesség vehetett részt a tárgyalásokon.

A magyar nemesség tagolódása és hatalommegosztó technikája olyan strukturális vonás, amelynek fontosságát a liberális *Marczali Henrik*től a posztmarxista *Perry Anderson*ig egyaránt kiemelték, a magyar eredetiséget abban látva, hogy míg Lengyelországban az arisztokrácia és a parasztnemesség között nem volt közvetítő réteg, Magyarországon nemesi középosztály alakult ki, és ez egyfajta kiegyensúlyozó szerepet játszott, és a maga érdekeinek megfelelően alakította ki a vármegyei szervezetet, amely a társadalmi önszerveződés alapja lehetett,[149] mint ahogy *Taylor* is jelezte, „Európában egyedülálló intézménynek" minősítve a vármegyét.[150] És ez volt az alapja a magyar történelemnek „egyedülálló" jelleget kölcsönző „parlamenti hagyománynak" is.[151] A nemesség és rétegei számára a rendi alkot-

[148] VARGA János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv, 12.* Kaposvár, 1981, 156.

[149] MARCZALI, Henry: *Hungary in the Eighteenth Century.* Cambridge, 1910, 7.; MARCZALI, Heinrich: *Ungarisches Verfassungsrecht.* Tübingen, 1911, 124–125.; ANDERSON, Perry: *Az abszolutista állam.* Budapest, 1989, 315. – A két világháború közötti sötét idők középosztálykultuszának ellenhatásaként a középnemesség valamiféle társadalmi bűnbak lett: „súlyos tehertétel". MAKKAI, L.: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae.* 1970, 286. (Ez a munka magyarul nem jelent meg. Eredményeit továbbgondolta és összefoglalta MAKKAI László: *Az európai feudalizmus jellegzetességei.* Budapest, 1987.)

[150] TAYLOR, A. J. P.: *The Habsburg Monarchy 1809–1918.* London, 1990, 17.

[151] SKED, Alan: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918.* London, 2001, 211.

mány egymással szemben és az abszolutizmus ellenében is az érdekérvényesítés hatékony eszköze, ugyanakkor a polgári átalakulás bázisa és a demokratikus kultúra fóruma lehetett.

Az ősi hagyomány értékként való kiemelése: az ősgyűlés emlegetése Kossuth részéről nem más, mint múltba vetített jövőkép, hiszen „a népet éppen a megyén keresztül és nem rajta kívül óhajtotta politikai jogokhoz juttatni".[152] 1846-ban már azt fejtegette ellenzéki megbeszéléseken, hogy az általános választójogot a megyei életben érvényesíteni lehetne.[153] 1848 márciusának végén pedig kidolgozta azon javaslatát, mely szerint a megyegyűléseken csak általános választójoggal választott képviselők jelenhetnek meg.[154] Javaslatának alapját, melyet Kemény Zsigmond még 1846-ban „a legzöldebb dolgok" közé sorolt, 1848. április 3-án így védelmezte:

„A municipalitásra nézve: meglehet hogy mint egy machinának, s gyakran nagy dolgoknak igen csekély emberek voltak föltalálói; ha Európa status bölcsessége a régi alapokon indulva folytonosan kétségbe fogja vonni annak lehetőségét, hogy a felelős parlamenti kormány szabad municipalitásokkal össze egyeztethető, úgy tehát én leszek egyike azoknak, kik hivatva vannak a világot ellenkezőről győzni meg, mert én miként az istenség létezéséről, úgy arról is meg vagyok győződve, hogy e kettő össze egyeztethető. Semmi egyéb nem kívántatik hozzá, mint a statusban minden hatalomnak megszabni a maga körét, s minden hatalomnak a maga körében ön állását, minden hatalomnak a maga körében annyi függetlenséget adni, hogy el ne nyomassék a felsőbb által, de nem adni neki annyi erőt, hogy gátolhassa a felsőbbet működésében, mely más téren mozog. S ez nem megfejthetetlen probléma. Nincs a világon a szabadságnak nagyobb ellensége, mint mit ezen német szó kifejez »zu viel regieren«. – Hol a lakosok családjaikban, községeikben, s tartományi jól rendezett kisebb köri vidékeikben a nagyok érdekeire nézve nincsenek az önkormányzási hatósággal fölruházva azon körig, a meddig föl kell ruháztatva lenniök, hogy az egész statust ne akadályozhassák, ott az egyéni szabadságra elnyomólag hat a felsőbb hatalom, mert csekélyebb dolgokba fog avatkozni, melyekben a célszerűséget nem fogja eltalálni, minthogy a magasból nem ismerheti a körülményeket, nem fog jó elöljárót adni a falunak, jó szolgabírót a megyének stb. Azért a rendnek, szabadságnak érdekében a hatósági rendszert, de a községi rendszert is össze kell egyeztetni a parlamentáris kormánnyal. S ha Europa status bölcsei nem tudták a módot föltalálni, tehát én fogom föltalálni, s meg fogom bizonyítani."[155]

Paradox módon éppen a nemesi műveletlenség nagy ellensége, Széchenyi István torpedózta meg a leghatékonyabban Kossuth javaslatát, és a hagyományos rend mellett állt ki, éppen az anarchia elkerülésére hivatkozva, hogy végül valamennyien kompromisszumra kényszerüljenek.

Tocqueville mosolygott volna, ha hallja, mit is mondott *Esterházy Mihály* 1847 decemberében Pozsonyban: „Inkább alkotmányos pokol, mint abszolutista paradicsom!"[156] A helyzet tragikuma és komikuma az, hogy időközben a megyei élet sok vonatkozásban a pokol tornácára kezdett emlékeztetni. A kisnemesi tömegek mozgósítása, „bunkokrácia" jelezte, mit jelenthet a tömegszenvedélyek elszabadulása, éspedig újabb Dózsa- vagy Horea-felkelést, majd olyan vérengzéseket, amelyeknek 1846-ban akkor lehettek tanúi, amikor Galíciában a parasztság lemészárolta a nemességet. A művelt politikai elitek szorongása a politikai írásokban és a szépirodalom terén jutott kifejezésre, és természetesen újabb és újabb politikai technikák alkalmazásában. Keserű hazai tapasztalatok birtokában és biztató nyugati

[152] VARGA, i. m. 172

[153] *KEMÉNY Zsigmond naplója.* Szerk. Benkő Samu. Bukarest, 1966, 192.

[154] STIPTA István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására.* Budapest, 1995, 26–27.; GERGELY András: Általános választójog 1848-ban? *Századok*, 2005, 3. sz. 585–610.

[155] *Kossuth Lajos összes munkái* (továbbiakban: *KLÖM*). XII. Szerk. Sinkovics István. Budapest, 1957, 722.

[156] SPRINGER, Anton: *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809,* II. Leipzig, 1860, 168.

példák szemmel tartásával alakult ki a centralistáknak nevezett politikai csoportosulás.[157] Eszményük a francia típusú központosított nemzeti állam, a centralizált parlamenti demokrácia. Fent: felelős kormány, lent: szabad község. A modern világban a megye ugyanis csak a visszaélések fészke, és a maga autonómiájával a haladás gátja. A pragmatikus és politikai csoportosulásokon kívüli Széchenyi szerint a köznemesség maszatos banda, a megye pedig kis köztársaság, amelyet meg kell fegyelmezni. Kemény Zsigmond az 1840-es évek elején még büszkén hirdette, hogy a megyében központosul az intelligencia, aztán olyan lehangoló képet adott a kisnemesi tömegek konzervativizmusáról és garázdaságáról, hogy Wesselényi Miklós, aki – mint látni fogjuk – részben ennek is egyik áldozata lett, megrótta érte. A centralisták elszántságát viszont erősítette. A centralistákkal megjelent a színen az az elméletileg jól felkészült értelmiségi csoport, amely saját szellemi hegemóniáját éreztetve akart érvényesülni a közéletben. A centralisták a liberalizmus nagy eszméit politikai pragmatizmussal párosították. Egyre inkább úgy vélték, hogy a nyugatias centralizációnak nincs elég társadalmi támogatottsága Magyarországon, és az uralkodói jóakarat nélkül kivihetetlen maga a társadalmi reform is. Lenézték mind a kormányzatot, mind a konzervatívokat, keresték azonban az együttműködés és a „kialkuvás" lehetőségeit, „mert a közélet mezeje a kialkuvásé" – mint a centralistákhoz közel álló Kemény Zsigmond vallotta.[158]

Az 1830–1840-es évek kérdése az volt, hogy ki lesz és lehet a karizmatikus vezető, aki egyben meg tudja őrizni a liberálisok egységét is. A magyar helyzetből következően az lehetett igazán vezető politikus, aki integratív szerepet tudott játszani. Az ideológiai rétegződés vertikális jellegű volt, ez pedig megkönnyítette a horizontálisan tagozódó társadalom egyes rétegeinek integrálását, ámde óriási szellemi erőt igényelt.

[157] FENYŐ István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon.* Budapest, 1997; Uő: *A centralisták az 1848-as forradalomban.* Budapest, 2003.

[158] KEMÉNY Zsigmond: *Korkívánatok. Publicisztikai írások, 1837–1846.* Szerk. Rigó László. Budapest, 1983, 377.

Láttuk, hogy Kossuth leszólta a személyekkel való „bíbelődést". Márpedig ez azért is fontos feladat, mert személyeken keresztül jutunk el a politikai boszorkánykonyhájába és onnan a politikai kultúra alapjaihoz. Egy-egy politikus szocializációja fényt vet a paradigma egészére. Nem is beszélve arról, hogy ezen szocializáció historiográfiai megjelenítése a történészről vall.

Jellemző, hogy milyen sokan félreismerték Wesselényi Miklós szerepét és jelentőségét. Az „árvizi hajós" fizikai ereje, bravúrjai, excentrikus cselekedetei és önfeláldozó tettei elterelték a figyelmet könyveiben feltáruló intellektualizmusáról, látványos politikai megnyilatkozásai pedig annak tartalmáról. Már az 1840-es években Erdélyben fellépő fiatal liberálisok azt terjesztették róla, hogy sérelmi politikát képviselt, azon sérelmeket akarta orvosolni, amelyeket a központi birodalmi abszolutizmus okozott, amikor a régi feudális alkotmány egy-egy előírását, elvét, törvényét nem tartotta tiszteletben. Tudjuk, Wesselényi sérelmi politikája látszat. Mint *Trócsányi Zsolt,* az egyik legjobb magyar történeti életrajz szerzője kimutatta, a nagy liberális államférfi a kisnemesség mozgósításával mást akart, mint a régi alkotmány visszaállítását. Ez a másság röviden így jellemezhető: a nemesi demokráciából a polgári demokráciába.[159] Wesselényi vezérkedése azonban rövid ideig tartott, 1832/33-ban egy évig Pozsonyban, aztán 1835-ben véget ért Kolozsvárott, az erdélyi csapdában. És bár az említett ifjak kifigurázták, hogy magukat elfogadhatóbbá tegyék felsőbb körökben, a minapi vezér irányadása tartósnak bizonyult. Ő ugyanis nemcsak a változás követelményeit ismerte fel, hanem elérte, hogy a liberálisok átvegyék a „parasztvédelem" terén az udvartól a vezető szerepet, és így semlegesítsék az abszolutista populizmust. Az történt ugyanis, hogy 1834 végén a szatmári megyegyűlésen a részeg kisneme-

[159] TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós.* Budapest, 1965, 133–134.

sek ordítással akarták belefojtani a szót, mire – talán a szónoki hatás kedvéért – elszólta magát, amikor azt mondta: „...már századok óta a kormány a köznépet terhelő ocsmány képre parasztvédői s köznép oltalmazói álorcát tett."[160] Ehhez még hozzáfűzte, hogy parasztlázadás esetén a kormány elfojtaná azt, de vele az alkotmányos szabadságot is. Nyílt titkot fedett fel, és ez volt a legveszélyesebb. Magyarországon hűtlenségi perbe fogták, és ezt tetézte az erdélyi per, mert Kolozsvárott kéziratos lapot indított a diétai fejleményekről, és ez a tett a szabad sajtóhoz való jog tevőleges – mindaddig példátlan – érvényesítése volt. A pesti fiskális direktor már 1828-ban felismerte nagyságát, amikor Széchenyi baráti körét jellemezve, őt így nevezte meg: *omnium pessimus:* „valamennyiünk közül a legrosszabb".[161] A liberális ellenzék az ő irányítása alatt indult el a jobbágyfelszabadítás felé az 1832–1836-os diétán. Az 1830-as évek elején a fiatal Kossuthot le is nyűgözte Wesselényi szónoki és taktikai ügyessége, amikor még aligha sejtette, hogy ő lép majd a helyébe.

Míg Wesselényi „a szabadkőműves apa–liberális fiú" modellbe illeszkedik, Kossuth *homo novus*, aki a nemesi státusú értelmiségből emelkedett ki. Nemesi származása „teher", mert a pályakezdőt az ún. rendi nacionalizmushoz kötik még azok is, akik értelmiségi mivoltát emelik ki,[162] holott életútja éppen a folytonosságra példa. Kossuth a felvilágosodás, a szabadság és az emberi méltóság tiszteletben tartásának szellemében nőtt fel. Apja ott volt Martinovics degradációján, és a legnagyobb tisztelettel nyilatkozott az egyébként furcsa mártírról, akárcsak Kazinczy, akit nem lehetett szóra bírni, „hanem, ha mi keveset szólt, Martinovicsról mindig nagy tisztelettel szólt".[163] (Egyébként a széphalmi mester bizalmas irataiban igencsak kritikusan

[160] Uo. 273.

[161] MOL A 49, Magyar Udvari Kancellária, Titkos elnöki iratok, 1828:105.

[162] DÉNES Iván Zoltán: Kossuth-képek és kontextusaik. In: *A bűnbaktól a realista léynegláróig.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2004, 177.

[163] *Kossuth Lajos iratai,* IX. S. a. r. Kossuth Ferencz. Budapest, 1902, 235.

nyilatkozott a nagy összeesküvőről, de tisztában volt a jakobinus mozgalom jelentőségével, nyilván nem akarta diszkreditálni Martinovicsot illető elmarasztaló véleményének kiteregetésével.) Így aztán amikor a történetírás kezdte feltárni Martinovics besúgó múltját, akkor Kossuth ki is fakadt:

„Azonban én az úgynevezett Martinovics-féle összeesküvést merő mesének tartom. Nem volt semmiféle összeesküvés. Mindössze a 89-iki (nem az európai avatkozás szülte 93-ik, hanem a 89-ik) eszmék hajnalának pacsirtái voltak, azon eszméké, melyeknek 50 év múlva mi adtunk testet."[164]

Kossuth Eperjesen ismerhette meg Kantot. Először Carlovszky Zsigmond tanította, akinek 1811-es természetjogi jegyzetében a mérvadó utópia a demokrácia, a legjobb létező rendszer pedig az alkotmányos királyság; Amerika ugyanakkor a szerződéses viszonyokra épülő állam és társadalom valósága. Kossuth kedvenc – kvártélyt is adó – tanára az a Greguss Mihály, aki maga is olyan filozófiai gondolkodásnak volt az egyik képviselője, amely felszabadító hatást gyakorolt és cselekvésre ösztönző erővel hatott abban a világban, ahol a francia forradalom mélyen ható gátlásokat okozott, mert egyrészt a forradalom ugyan vallásos kultusz köré épült, valóságos vallás, másrészt viszont a belőle fakadó jakobinus terror általános borzalom tárgya és forrása lett.[165] Berzeviczytől Kossuthig mindenki elmarasztalta Robespierre-t, a véreskezű zsarnokot. A romantikus panteizmus visszaadta az emberi méltóság tudatát, és demiurgoszi szenvedélyeket erősített. Kossuth tizenhét évesen lefordította Volney-nak „A romok" című művét, a francia és magyar jakobinusok kedvelt olvasmányát. Nem csoda, hogy az uralkodó rendi szemlélethez nem tudott alkalmazkodni. Annak a módját viszont valóban meg

[164] *Kossuth Lajos iratai.* IX., 235.

[165] MISKOLCZY Ambrus: Kant, Greguss, Kossuth. (Milyen filozófiát tanulhatott Kossuth Lajos Eperjesen Greguss Mihálytól). *Valóság,* 2005, 9. sz. 21–46.

kellett találni, hogy a szabadság és egyenlőség követelményét érvényesíteni lehessen, és ez kollektív munka volt. 1830 után megdöbbentő egyidejűséggel jelentkezett minden megyében a modern liberális ellenzék – mintha a föld alól bújt volna elő. Paradox, ám érthető módon a liberális szó jelentése akkor telt meg a legtöbb pozitív tartalommal, amikor az 1830-as évek második felében a kormányzat a megtorlás és üldözés módszereivel próbálta megállítani az időt.[166]

A kérdés, miért Kossuth lett a magyar demokratikus kultúra egyik alapító egyénisége, miért ő lett az 1840-es évek politikai vezére. A válaszok megoszlanak. A hagyományos felfogás szerint szónoki és hírlapírói stílusának varázsával hatott. A szociologizáló szemlélet kisnemesi mivoltában talált magyarázatot, ő a feltörekvő kisnemesség exponense. Láttuk, már ifjúkorában kinőtte a rendiséget. A hiteles magyarázat: taktikája és stratégiája. Mint hírlapíró – hangsúlyozza *Varga János*[167] – igazi politikai játékmesterré emelkedett, amikor felkarolta a „középrendű nemesség" kultuszát:

„Kossuth óriási sakkhúzása volt ez, amely egyidejűleg jelentett realitásfelismerést és taktikát: elismerte a középnemesség vezérszerepét, amely nélkül a reform ügye valóban nem juthatott előbbre; kifogta a szelet az újkonzervatívok vitorlájából, mert egyértelműbben ítélte oda a haladás irányítását e megyei rétegnek, mint ők; végül a progresszió érdekét a megyerendszerrel kapcsolta össze. Kiemelte viszont, hogy a középnemességnek korántsem 'osztálykülönbözési', hanem 'inkább egybeforrasztási' szándékból tulajdonít ekkora jelentőséget, mert a nemesség 'egy és oszthatatlan', a nemzet élete pedig 'históriai alapokon nyugszik'. Ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a reform érdekében nem szabad szakadékot ásni a középnemesség és a nemesi értelmiség

[166] GÁNGÓ Gábor: Egy „rettentő váz nevezet" jelentéstörténetéhez: kit neveznek szabadelvűnek és liberálisnak a reformkori Magyarországon? *Holmi*, 1999, 3. sz. 327–342.

[167] VARGA János: *Kereszttűzben a Pesti Hírlap*. Budapest, 1983, 143.

közé, azaz elhitetni igyekezett, hogy 'a Pesti Hírlap pártja' tulajdonképpen a középnemesség hangján és nevében szól."

És így emelkedett egy értelmiségi – ahogy ő maga hangoztatta később – „a porból" a készülő Magyarország élére. Miközben jelezte, ha kell, a nemesség ellen jár el. Ez szállóigévé is vált: „Veletek, általatok, ha akarjátok, de ellenetek, ha kell." Így lett a „*tiers état*" képviselője – Horn Ede szerint, aki 1849-ben a Messiást ünnepelte benne a zsidó Reformtársaság zsinagógájában, amelyet nemsokára örökre bezártak Magyarországon.[168] Valójában Kossuth egyfajta egyensúlypolitikát folytatott; tette ezt olyan légkörben, amely maga is a radikalizálódásnak kedvezett, hiszen a *medius terminus*, a kompromisszum az eszmei tisztaságra törő légkörben árulásnak számított. Kicsit az is volt.

Példa erre a *Pesti Hírlap* sorsának alakulása. Ezt Kossuth tette a nyilvánosság félelmetes fegyverévé, amikor előzetes újságírói gyakorlat nélkül, ám annál alaposabb diétai riporteri tapasztalatok birtokában néhány szám után az ország legnépszerűbb közírója lett, és a lap előfizetőinek száma négyezerre emelkedett. Népszerűségét fokozta az, hogy Széchenyi István izzó romantikus szenvedélyességtől áthatott könyvet írt ellene, amelyben mintegy féltucatnyi francia forradalmárral azonosította a magyar hírlapírót. 1844 közepén azonban Kossuth számára olyan helyzetet teremtett a laptulajdonos, hogy le kellett mondania a szerkesztőségről. A lapot az ún. centralisták vették át, miután Eötvös József, aki még 1841-ben Széchenyi ellen foglalt állást egy kis könyvben, 1843 decemberében felajánlotta Metternichnek, hogy támogatják a kormányzatot, ha az is támogatja a liberális reformot.[169] (Széchenyi már 1844 elején meg is tudta, hogy Kossuthot elválasztják a *Pesti Hírlap*tól, és Szalay László

[168] EINHORN Ignác [Horn Ede]: *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. Utószó: FENYŐ István: A zsidókérdés első elemzése Magyarországon és MISKOLCZY Ambrus: Horn Ede (1825–1875) dilemmái. Budapest, 2000.

[169] VARGA János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843), i. m. 180–181.

veszi át szerkesztést.[170]) Természetesen Eötvös liberális machiavellizmusa a reformok ügyét szolgálta, de ugyanakkor megosztotta az ellenzéket, és még jobban megosztotta volna, ha megtudják az erkölcsileg elfogadhatatlannak tűnő alkut. A közvélemény így is ítélt. A centralista publicisták elméleti okfejtései nem arattak olyan sikert, mint Kossuth helyzetfeltáró, olykor egyszerűen csak riportjellegűnek tűnő cikkei, amelyek a liberalizmust és nacionalizmust egyesítve mozgósítóerővel hatottak. A *Pesti Hírlap* példányszáma egytizedére esett. Kossuth pedig a társadalmi mozgósítás terén vállalt főszerepet. Példa erre a Védegylet, amely a gazdasági önrendelkezés igényét tudatosította, és a polgárság újabb és újabb rétegeit nyerte meg a magyar liberalizmusnak. Ugyanakkor az 1840-es évek második felében fojtogatóbbá vált a légkör. „Helyhatóságaink mért kezdenek szűkülni annyira, hogy a társadalmi érdekek már csak kis részét foglalják magokban?" – tette fel a kérdést *Hunfalvy Pál* a híres késmárki iskola közönsége előtt, hogy majd ezt a kinyomtatott szövegből a cenzor kihúzza.[171] Ennek oka persze nem a centralisták könyörtelen megyekritikája volt, mellyel – talán – tudtuk nélkül Berzeviczy Gergely munkásságát folytatták. A centralisták nem valóságidegen doktrinerek, hanem az európai élet fejleményeire és a hazai fejlődés követelményeire tekintő alkotmányos abszolutizmust célzó törekvések hagyományát folytatták a maguk módján; alkotmányosságra akarták rávenni azt a kormányzatot, amely egyelőre csak kijátszani akarta őket, és azt is csak félvállról, mert az udvarnál liberalizmusuk és lojalitásuk egyaránt kellemetlen volt.

A reformkori törvényhozás valójában keveset tudott megvalósítani a polgári átalakulás nagy céljaiból. A „kialkuvás" politikája nem ért el olyan sikereket, hogy a reformellenzék egy része

[170] *Gróf Széchenyi István naplói*, VI. Szerk. Viszota Gyula. Budapest, 1939, 16.

[171] Štátny Archív, Levoča (Állami Levéltár, Lőcse), Hunfalvy Pál hagyatéka, 3. Kn. 310. t. Hunfalvy Pál bejegyzése *Beszéd melyet felséges V. Ferdinánd királyunk születése napján a késmárki ev. főtanodában az 1845-diki év negyedhavának 9-dikén mondott Hunfalvy Pál.* Kassa, 1845, 13.

nyilvánosan vállalta volna a kormányzattal az együttműködést. A magyar felvilágosodásnak szerencséje volt II. Józseffel, igaz a magyar jozefinisták óhatatlanul szembekerültek az összbirodalmi jozefinistákkal és magával a császárral is. II. Lipót kifejezetten bölcs mintauralkodóként engedett a nyomásnak, és nem volt ideje arra, hogy machiavellista kalandokba bocsátkozzék.

A birodalmi vezetés a maga módján tanult ebből. Látszólagos passzivitása mellett Bécsben készült a reakciós modernizáció programja is. A magyar politikai színtéren pedig át akarta venni a kezdeményezést az ún. újkonzervatív csoport, amely 1846 derekán már pártként lépett fel, hogy a diétán többséget szerezzen. Ehhez természetesen a megyében kellett szert tennie erőfölényre. Ebben segítette a már időközben kialakított ún. adminisztrátori rendszer. Az uralkodó ugyanis főispánok helyett helyetteseket, adminisztrátorokat nevezett ki, akik magas kincstári fizetést élveztek, és a választott alispánok hatáskörét, egyszóval a megye irányítását igyekeztek átvenni. Tömegbázisuk az előjogait féltő kisnemesség volt. A Konzervatív Párt így a maga hegemóniájával a nemesség hatalmi és gazdasági igényeit fokozottabb mértékben kielégítő lassú átalakulás programjával lépett fel: elfogadta Magyarország önállóságának hangoztatásával a birodalmi centralizációt, míg az ellenzék a perszonális unióra és a birodalom egészének alkotmányossá tételére törekedett. Mindez összetartotta a polgári átalakulást különböző módon és hőfokon igenlő magyar liberálisokat és demokratákat. A nagy formátumú egyéniségek közül egyedül Széchenyi István vállalt kormányhivatalt, hogy befolyása legyen a közlekedési rendszer kialakításában, de még inkább azért, hogy az ország és uralkodója között nagy súlyú közvetítő szerepet játszhasson. Hiába támadta azonban rendszeresen Kossuthot, Bécsben bizalmatlanok voltak iránta, a magyar közvéleményt pedig erősen megosztotta; voltak ugyan hívei, a pártvezérségre nem sok esélye lehetett, legfeljebb egy mérleg nyelvét játszó középpárt kialakítása esetén. Ennek megvolt a lehetősége.

„A reformellenzék – írja *Szabad György* – korántsem alkotott homogén együttest, sem a kialakítását követő másfél évtizedben, sem 1846/47-ben, szervezeti tömörülése idején. A társadalmi és a tudati meghatározók, a világnézeti és az alkati tényezők egyaránt szerepet játszottak jegecesedési pontjainak, áramlatainak és irányzatainak a kiformálódásában. Sajátos összetétele egyszerre volt erejének és gyengeségének forrása, alapot nyújtva, s egyben határokat szabva »érdekegyesítő« politikája kiteljesítésének."[172]

Ilyen helyzetben az ellenzéki egységet és ezzel a polgári átalakítás minőségét is messzemenően meghatározta az, aki irányító szerepet tudott vállalni. A pártvezéri esélyeket és feladatokat Kemény Zsigmond – minden kortársánál mélyrehatóbban és alighanem klasszikus érvénnyel – 1844-ben így mérlegelte:

„Nem könnyű misszió a pártvezérség, kivált egy korszakban, mely már annyi tekintélynek aláásott, s melyben az önállóságra több törekvés, mint erő mutatkozik.

Nem könnyű, főként nálunk, hol a nemzet vérébe oltott viszálykodás, bizodalmatlanság és irigység a hazafi áldozatokért és a közügyek terhe alatt görbedő munkásságért oly örömest jutalmaztat – osztracizmussal. [...]

Egy pártfőnek nem szükség a legelső szónoknak és szaktudósnak lenni, de legtöbb körülményismerettel s rendező ésszel kell bírnia.

Ő mutathat általános lelkesülést az eszményi, de soha makacs ragaszkodást a nem létesíthető iránt. Kötelessége megalkunni a viszonyokkal és föllelni éppen azokat a formákat, melyekben egy elv a más véleményűeknél legelfogadhatóbbnak tetszik, anélkül hogy létegét és sajátságait veszítené. Ő nem retteghet kis következetlenségektől nagy áldozatok árán, s nem fogadhat el kis sükert, pillanati tapsot, nevezetes eredmények és tartós méltánylat helyett.

S mily nehéz szerep jut neki saját pártjánál a fegyelem, összetartás és eszélyes taktika igényei mián! Ha nem tudja egy szilárd jellem teljes hatályával még pólyakötelékeiben megfojtani azon különvéleményt és szakadást, mely a pártban jelentkezni kezd s idővel veszélyessé válhatik, akkor befolyásának ő maga aláásott. Ha viszont nem eléggé ügyes jóstapintattal, látnoki szemmel ráismerni oly nézetekre, melyek ellenkeznek ugyan a fölvett iránnyal, de el nem nyomhatók; ha igen önző azokat korán nem asszimilálni, és azon lendületben – Schwung –, mely tőle indul ki, tényezőerőkké változtatni, akkor jövendőjét és pártjának állását kockáztatja. Továbbá egy valódi pártfőnök éber figyelemmel őrködik a szellemi béfolyása alatt nyilatkozó talentumok fölött. Ő a középszerűek becsszomját – ezen telhetetlen szenvedélyt – zabolázza; ő a hiú tervgyártóknak, a jó szándékú kontároknak – ezen legvállalkozóbb emberfajnak – merészségét csaknem zsarnoki korlátok között tartja [...]. [...] Ő néha egy eszmét, egy szükségben segítő tervet csak alig érint, csak körvonalakban rajzol le, hogy alkalom nyújtassék másnak azt fölfogni, kifejteni és mint tulajdonát szőnyegre hozni, néha pedig magánykörben vagy előleges vitatkozások alatt részletesen terjeszti elő nézeteit, s midőn azok kiküzdötték a pártoltatást s megnyerték az ügybarátok rokonszenvét, valakire átruházza a nyilvános helyekeni indítványozás dicsőségét, a tapsokat és népszerűséget."[173]

Nem kétséges, Kemény Zsigmond nem másra, mint Deák Ferencre gondolt, mert ő már bizonyított. Az 1832–1836-os országgyűlés Wesselényi vezérségével indult, de Deákéval ért véget. Az 1839–1840-es diétán már ő irányította az ellenzéket, valahogy olyan formán, mint azt Kemény ecsetelte. Széchenyi is őt nézte ki vezérnek, de hiába, mert nem volt hajlandó szembefordulni Kossuthtal, akihez mély baráti érzelmek is fűzték. Sőt 1848 februárjában Deák döbbenten értesült arról, hogy a diétán Kossuth és a másik Pest megyei követ, Szentkirályi Móric meghasonlott.

[172] SZABAD György: Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi–Kossuth-vita. *Zalai Gyűjtemény*, 5. 1976, 274.

[173] KEMÉNY: *Korkívánatok*, i. m. 330–331.

„Mert annak következései, kivált most, fölötte károsak volnának. Pedig oly igen örültem azon bizodalomnak, mellyel az ellenzék Kossuthot, mint vezért, környezé s azon szilárdsággal párosult ügyességnek, mellyel Kossuth eddig a legfontosabb tárgyakat s azoknak részleteit kezelte, s nem csekély reményeket tápláltam az országgyűlés eredménye fölött. De talán csak múlékony lesz ezen meghasonlás s majd egyesülnek ismét valamennyien Kossuthtal és Kossuth körül, hiszen jelesebb, ügyesebb, alkalmatosabb vezetőt párt nem kívánhat, nem találhat, mint ellenzékünk bír Kossuthban."[174]

Deák ugyanis oroszlánrészt vállalt az ellenzéki program kialakításában, de a számára megfelelő, törvényes körülmények hiánya miatt nem vállalt diétai képviselőséget. 1843-ban nem kívánt kortesverekedésekkel járó választási csaták eredményeképpen diétai követséget vállalni. Mélyen elítélte az ún. bunkókráciát.[175] A liberális parlamenti demokrácia embere volt, csakhogy ezt nem nagyon lehetett kialkudni, csak kiharcolni. A reformkor kis csatározásainak hosszú sora végül is készülődés volt a harcra. A reformkor a forradalom iskolájának bizonyult. Radikalizálódó helyzetben mindazoknak a követelményeknek, melyeket Kemény felvázolt, radikálisan eleget kellett tenni, és ezt Deák nem vállalhatta. A kiharcolás és az eredményekért folyó harc élére más kellett. És ezt – láttuk – nem is tagadta.

A radikalizálódásra és lehetőségeire 1848 a példa. 1848–1849 ugyanakkor példa az abszolutista cinizmusra, a forradalmi naivitásra és elszántságra, egyben pedig az alkotó vagy az azokat célzó kompromisszumokra is.

[174] *Deák Ferenc emlékezete,* II. *Levelek 1822–1875.* Szerk. Váczy János. Budapest, 1890, 192–193.

[175] TERHES Sámuel: Bunkókrácia. Lásd *Három veréb hat szemmel.* II. Weöres, i. m. 314.

Magyar valóság és francia modell?

Immár közhelynek számít: „A forradalomnak nincsenek modelljei, csak útjai."[176] A magyar út az egyetemes demokratikus kultúra útja magyarországi terepen. A menetrend és a forgatókönyv francia. „Franciaország az az ország, amely – a forradalom révén – kitalálja a demokratikus kultúrát, és kinyilatkoztatja *(révèle au monde)* a világnak a történelmi tett alapító ideológiájának egyikét"[177] – írja *François Furet,* aki ezen alkalommal maga is a világi megváltás nyelvén szólt, hiszen a kinyilatkoztatás kedvenc fordulata a francia forradalom kultuszának és vallásának. A francia forradalom története a Biblia magyarázatának jellegét is öltötte. A próféták versengtek egymással szóban és írásban; a múlt megszólaltatása hatalmat jelentett. Jellemző, hogy a kiadói verseny 1847-ben volt a leghevesebb. Lamartine, Michelet és Louis Blanc egyszerre rohanta meg a könyvpiacot. *Lamartine* győzött „A Girondiak történeté"-vel.[178] 1848-ban ő lett a való-

[176] KURTH, Peter – MORGENBROD, Birgitt: Wien 1848 und die Erinnerung an die Französische Revolution von 1789. In: *1848/49 in Europa und der Mythos der Französischen Revolution.* Hrsg. Irmtraud Götz von Olenhusen. Göttingen, 1998, 128.

[177] FURET, François: *Penser la Révolution française.* Paris, 1978, 47. Magyarul: *Gondoljuk újra a francia forradalmat.* Pécs, 1994.

[178] Újabb kiadása LAMARTINE, Alphonse de: *Histoire des Girondin,* I–II. Ed. Jean-Pierre Jacques. Paris, 1984. Magyar fordítása Lamartine: *A Girondiak története.* I–X. Ford. Jánosi Ferencz. Pest, 1865.

ságos francia forradalom koronázatlan királya is, de miután a franciáknak nem kellett király, hanem egyre inkább császár, Lamartine valójában csak a békés átmenetet biztosította a bonapartizmus demokratikus cézárizmusa felé. Könyve viszont, ha nem is csinált forradalmat, de hozzájárult ahhoz, hogy legyen forradalom – Magyarországon. Franciaországban is Lamartine könyve „borzolta a kedélyeket", de itt, mint Tocqueville Marxszal egybehangzóan írja, „azzal voltak elfoglalva, hogy inkább játsszák a francia forradalmat, mintsem folytassák".[179] Egyébként ez volt Lamartine célja. Nálunk azonban radikalizált. Deák Ferenc figyelmeztette is a fiatalokat:

„»Beleélitek magatokat azon időkbe«, így szólt ismételve, »mindegyiktök választ magának egy kedvenc hőst a francia forradalom tragédiájának szereplői közül, s azt hiszi, hogy e szerepet el is fogja játszhatni. Lamartine *Girondistái* veszedelmes egy olvasmány, sem nem történelem, sem nem regény, de nem is Biblia, minőt ti csináltok belőle.«"[180]

Lamartine művének magyar olvasói magukra ismertek, magukat keresték, a jövő útjait fürkészték. Benne éltek – és nem egyszerűen valamiféle szerepjátszás okán. Jókai Mór helyzetjellemzése tárgyilagos:

„Valamennyien franciák voltunk! Nem olvastunk mást, mint Lamartine-t, Michelet-t, Louis Blanc-t, Sue-t, Hugo Victort, Béranger-t, s ha egy angol vagy német költő kegyelmet nyert előttünk, úgy az Shelley volt és Heine, maguk is nemzeteik kitagadottjai, s csak nyelvökre nézve angol vagy német, de szellemökben franciák. Petőfinél valóságos kultusszá fejlődött ki a francia-imádás. Szobája tele volt aggatva nagybecsű kőmetszvényekkel, miket Párisból hozatott s azok a 89-iki forradalom férfiai voltak. Danton, Robespierre, Saint-Just, Marat és egy nő, Madame Roland. Ezekkel társalgott mindennap."[181]

[179] TOCQUEVILLE, Alexis de: *Souvenirs* [1850–1851]. Paris, 1978, 100.
[180] PULSZKY Ferenc: *Életem és korom,* I. [1880]. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, 1958, 269.

Ezen tárgyilagosság magyarázatát Berzsenyi Dániel kínálja:

„Nincs és nem lehet több valódi poétai mitológia, mint az egy görög, mely egyszersmind magyar is, mert a legfőbb poétai avagy emberi szép minden nemzetet egyaránt illet, s minden nemzetnek egyaránt legfőbb célja."[182] [...] „A népek nem egyebek, mint szokásaik teremtményei, s nagy nemzet szokásait követni, annyi, mint nagy nemzetté lenni."[183]

Beleélésre ösztönző írói megjelenítőerejével Lamartine nemcsak radikalizálta, kifinomultabbá is tette a magyar demokratikus kultúrát, amelynek megvoltak a maga hagyományai.

Martinovics maga is a francia forradalomhoz akart kapcsolódni. A megtorlás Franciaországnak is szólt. És nem ért véget. Mint *Szekfű Gyula* megállapította: „akik még rendetlen ábrándokban éltek, azok a rendi bíróságok kezére kerültek".[184] A tréfálkodó fogalmazás kemény terrorra utal. Vérmező emlékét ugyanis 1802-ben felfrissítették: Zsarnóczy János és Mikola István feje hullott a porba, és írásaikat elégették.

Érdemes megállni ennél az epizódnál, mert jól érzékelteti a kortársak képzeteit a forradalmi dinamikáról. Az említett két „jakobinus" jogász egy volt hadnaggyal, Kiss Károllyal forradalmi terveket szőtt, hol francia, hol török segítséget vártak forradalmukhoz, amelyre 1800 augusztusában el is szánták magukat, felgyújtottak egy házat, és több tűzoltókocsit megrongáltak. Az egész ügy elaludt volna, ha a volt hadnagy élettársa rá nem veszi urát, hogy jelentse fel cimboráit, mielőtt rájönnek a hatóságok, hogy kik a tettesek. Miután írásaikat elégették, pontosan

[181] JÓKAI Mór: *Életemből,* I. Budapest, 1907, 154.
[182] *Berzsenyi Dániel összes művei.* Budapest, 1956, 366.
[183] BERZSENYI, i. m. 687.
[184] SZEKFŰ: *Magyar történet,* V. 183.

nem tudjuk, mi lett volna a társadalmi program.[185] A lényeg azonban a hazugságokon is átsüt. Kiss Károly szerint Zsarnóczy úgy nyilatkozott, hogy „verjük össze magunkat vagy ötvenen, üssünk a budai várbeli strázsákra, aki hozzánk nem áll, öljük meg, úgy a felséges palatinust is, mert úgymond, mennyi jakobinus vagyon a két városban, mind hozzánk fognak állani".[186] Ez a forradalmi puccs tökéletes víziója, és mögötte jól érzékelhető a jövőjük kilátástalansága miatt elkeseredett plebejus elemek antiarisztokratizmusa, akárcsak 1794-ben. A tollforgató Mikola nem volt sem Kazinczy, sem Batsányi. Zsarnóczy sem Martinovics, Kiss Károly pedig nem Laczkovics. De hasonlítanak egymásra, és jelzik, miként radikalizálódhatnak a felvilágosodás eszméi egy radikális változást igenlő közegben.

A magyar és a francia társadalmi állapotok nehezen mérhetők egymáshoz, két külön világ; a politikai hangulat viszont összemérhető. A 19. század eleji besúgó-jelentések a magyar diétai ellenzék hangadóit a francia forradalmárokhoz hasonlították, és ezt részben az ellenforradalmi paranoia sugallta. Csakhogy a felvilágosodás gondolatkörében élő magyarok is a francia forradalom tapasztalatait mérlegelve fürkészték a jövő útjait. Dessewffy József 1823. március 6-án így írt Kazinczy Ferencnek:

„Hallatlan dolgok fognak elébb-utóbb következni mindenütt, ha a józanész valamiképpen el nem fordítja a legbutább és legalábbvaló indulatosságoknak kicsapongásait. Utoljára mi is részt fogunk venni. Adja Isten, hogy eszünk legyen akkor, és hogy igaz nemzeti függetlenséget szerezzünk magunknak. Úgy feláldozhatnók a feudále szisztémát – de nagyon kételkedem akár okosságunkban, akár nemes szívüségünkön – az egoiszmusz rozsdája eszi szíveinket – nem vagyunk mi többé arisztokraták, hanem cacokraták. [...] Nagy és közönséges lesz a pezsgés, a zavar, mert ez nem egy országi, hanem európai revolúció lesz – azonban ki fog vitetődni – mert megtanulták az emberek a francia revolúció hibái által: mit kell eltávoztatni a revolúciók haladásában. Ismétlem: nagy dolgokat fogunk érni, ha valami közben jövő fátom vagy az okosság és józanész szelleme nem fogja végképpen eloszlatni a tornyozkodó fellegeket."[187]

Miután 1825-ben összeült a diéta, a következő év januárjában „Egy magyar" „a Duna mentéről" már úgy tudósított a párizsi *Le Constitutionel* című lapban, hogy „Magyarország helyzete olyan mint Franciaországé 1789-ben. Behatolt az idő szelleme, és meghozza majd gyümölcseit".[188] Miután ezt a tudósítást megtámadta a bécsi sajtó, a francia lap az alkotmányos fejlődés mellett úgy tett hitet, hogy azt hangoztatta, a „magyar" tudósító „álmagyar" volt, osztrák ügynök.[189] Ki tudja? És ki tagadná, a romlott besúgók olykor olyanok, mint az emelkedett lelkű költők: előre érzik az új idők beköszöntését. A történelem tapasztalata szerint pedig a magyar rendi jogvédelem mögött megint ott húzódott a forradalom igényének lehetősége. Maguk a liberálisok is várták, és féltek tőle; készültek rá, és meg akarták előzni.

A forradalom szó nálunk erős érzelmi töltettel rendelkezik; legitimáló fogalom. Belénk rögződött az, hogy a forradalmárnak igaza van. Vonatkoztassunk el ettől a szemantikai tehertételtől, és kezeljük semleges fogalomként. Ugyanakkor érzékelnünk kell az evilági megváltás csodálatos élményét, amely szerte Európában hatalmába kerítette a változásra váró lelkeket. A Népek Tavaszán Bécsben tartózkodó Galsai Kovács Ernő naplójában így jelenítette meg:

[185] Angyal Dávid: Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben. *Századok,* 1916, 7–8. sz. 438–443.

[186] MOL N 22, József nádor iratai, 65. cs. 345.

[187] *Kazinczy Ferenc levelezése.* XVIII. Szerk. Váczy János. Budapest, 1908, 283. Ezzel az idézettel Horváth Mihály klasszikus munkájában (*Huszonöt év Magyarország történelméből, 1823–1848,* I. 1886, 87.) is találkoztam.

[188] MOL P 237, Festetics család, 15. cs. ff. 160–161.

[189] A cikk másolata Mednyánszky Alajos hagyatékában található. OSZKK, Quart. Germ. 1385/1. 183.

„Csudálatra méltó volt az a lelkesedés, mely ekkor a bécsi népet megszállta volt, mintha ennek az 1848-as év tavaszának a levegőjében lett volna egy balzsamos illat, mely az emberek lelkét elkábította és magával ragadta egy egészen más világba! Aki ezt maga nem látta és tapasztalta, annak fogalma sem lehet soha erről az 1848-as év tündéries hatásáról az emberek lelkületére, mely valósággal előttem a későbbi években is mint egy tündér álom tűnik fel, mely képes az ember lelkületét, azét aki ezt átélte, talán még száz év múlva, ha ezt az időt megéri, megbűvölni és lelkesedésbe hozni!"

Amikor aztán naplóírónk újraolvasta a fenti sorokat, így erősítette meg: „Úgy van! 1914. február 20."[190]

A francia forradalom történetét író Michelet a forradalomélményt abban látta, hogy mintegy megáll az idő. A federációk 1790-es ünnepét értékelte így, részben azért, hogy a várható újabb forradalom is hasonló legyen, részben pedig azért, mert az idő megállításával átlépünk az örökkévalóságba, a szekuláris megváltás földi paradicsomának mennyországába.

1848-ban azonban a világ színpadának *circus maximus*ába kerülünk, ahol hihetetlenül felgyorsulnak az események. Az eksztázist csömör követte. Vandrák János, eperjesi kollégiumi tanár, így emlékezett:

„Márciusi napokban s azután zajos mozgalmak a városban s a megyénél. (Szabadság, egyenlőség, testvériség az új schibolet, az élet éppen ellenkező!) Cocárdák. Nemzeti őrsereg etc. az ifjúságot is sodrából kiveszik, melyért is ez május végével szétbocsáttatik."[191]

Márpedig Vandrák kifejezetten liberális tanár volt, aki egy év múlva, amikor a neoabszolutizmus igazoló eljárásnak vetette alá,

[190] Galsai Kovács Ernő: Naplóm. 231. OSZKK, Fol. Hung. 1419/1.

[191] V. A. [Vandrák András]: Jegyzőkönyvi kivonatok és közvetlen tapasztalatok, melyek az eperjesi ev. Collegium történetére vonatkoznak. Štátny Archív, Prešov, Kolégium v Prešove. Úradné knihy, 1. č.

határozottan kifejtette, hogy az alkotmányos királyság híve. De a forradalom az forradalom. Már a népek tavaszán lehetett látni, hogy a rálicitálás technikája, a forradalmi képmutatás és a forradalmi üldöztetési félelem a demokratikus forradalmi kultúra jelensége és tünete. A lényeg a kemény harc az általános akarat, a népakarat képviseletéért. Lamartine könyve ezt a világot jelenítette meg. Az ő forradalmárai a római hősökkel azonosultak, a klasszikus irodalmon felnőtt magyarok a francia forradalmárokkal. Olykor kísérteties empátiával idézték Lamartine-t. Az erdélyi gróf, *Gyulay Lajos* gondosan jegyzetelte Lamartine könyvét, majd április végén lelkéből valósággal felszakadt a kérdés: „Forradalmunk gyümölcseit fogják-é, és mikor élvezhetni? Nem fogjuk mint a girondisták vérrel azt megvásárolni?"[192] Ez kulcskérdés! Mindennél világosabban jelzi Gyulay Lajos szorongásait; félelmét az antiarisztokratizmustól, mely félelem végigkísérte a forradalom alatt és még utána is. Azt is jelzi, hogy a magyar kortársak saját forradalmukban a francia forradalmat élték át.

A magyar világ paradox módon közelebb került a nagy francia forradalom politikai kultúrájához, mint maga a kortárs francia, miközben a németországi fejlemények sokkal inkább meghatározták a magyar forradalom sorsát, mint a franciaországiak.[193] De – mint *John Breuilly* hangsúlyozza – „csak Magyarországon tudták a lázadók intézményesíteni a forradalmi hatalmat", és éppen a nemesi elitek részvétele biztosította „az ellenforradalomnak való ellenállás sokkal szilárdabb alapját". Európát ugyanis – mondhatnánk – a derevolúció jellemezte. A magyar forradalom – jelzi ugyancsak John Breuilly – ebben a vonatkozásban kivétel. „A kivétel erősíti a szabályt."[194]

[192] *Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta V. András János, Csetri Elek, Miskolczy Ambrus. In: *Gyulay Lajos naplói.* II. Budapest, 2003, 36.

[193] Gergely András: *1848-ban hogy is volt?* Budapest, 2001.

[194] Breuilly, John: 1848: Connected or Comparable Revolutions? In: *1848 – An European Revolution? International Ideas and National Memories.* Ed. Axel Körner. London, 2000, 41–42.

Jonathan Sperber saját kitűnő 1848-as szintézisének idevágó tanulságait így foglalta össze: „1848 egyben 1789 megismétlése is volt." Csakhogy – hangsúlyozza – 1848-ban ismerték 1789 forgatókönyvét, és tudták miként kell elkerülni az ismétlést.

„Hogy 1847-től 1851-ig nem oda jutottak, mint 1789-től 1799-ig, az azon a történelmi tanulási folyamaton is múlott, amelyen a politikailag tudatos vezető csoportok átmentek, ennek az eredményei kísérték és alakították azt az eddig nem tapasztalt mértékű politikai mozgósítást, mellyel a forradalom járt."[195]

Így aztán az 1848-as forradalom „két szék közé esett – az 1789-es polgári és az 1917-es proletár forradalom közé"[196] –, ami sok vonatkozásban dicséretére válik.

A magyar forradalom – paradox módon Magyarország fejletlensége miatt – került közelebb a nagy francia forradalom példájához. Nem véletlen, hogy a kor két leggunyorosabb nagy elméje, Heine és Marx nem ironizált a magyar forradalom fejleményein. A Párizsban élő német költő, akit mélyen elkeserített a német forradalom derevolúcióba fordulása, a Niebelungok hősi haláláról szóló éneket hallotta ki a magyar fejleményekből.[197] „Magyarország nagyszerű" – írta Marx még 1849. augusztus 17-én Engelsnek. Bár ezt a dicséretet nem kell túldimenzionálni, hiszen másfél év múlva már barátjának „magyar szir-szar"-ról írt, és ez némileg jellemzi politikai kultúráját, még azt is fejtegette barátjának, hogy megismerkedett Kossuth – meglehetősen közepes – kémnőjével, Beck Vilmával, és majd kihúzza belőle „az igazságot".[198] Ez nemcsak arra utal, hogy a pletyka fontos forrás lehet, és pletykálni jó dolog, hanem arra is, hogy

[195] SPERBER, Jonathan: Eine alte Revolution in neuer Zeit. In: *Die Revolutionen von 1848/49.* Ed. Christian Jansen – Thomas Mergel. Göttingen, 1998, 31–32.

[196] SPERBER, Jonathan: *The European Revolutions, 1848–1851.* Cambridge, 1994, 246.

[197] Vö. GRA, Walter: Heine und die deutsche Revolution. In: *Der späte Heine 1848–1856.* Hrsg. Wilhelm Gössmann, Joseph A. Kruse. Düsseldorf, 1982, 147–176.

[198] *Marx és Engels Magyarországról.* Budapest, 1974, 69., 71.

Marxból, az egyelőre még munkások nélküli munkásvezérből, az éjszakai dohányzás füstfelhőinek kavargása valamiféle barokk illuzionizmust váltott ki, és ez humanizálta olykor vulgáris, olykor szellemeskedő gorombaságát. Nagyobb baj, hogy a mi Révai Józsefünk úgy alkalmazta a marxi és engelsi szemléletet,[199] hogy a magyar és a francia forradalom közötti párhuzamot diszkreditálta azzal, hogy beépítette a kommunista hatalmi harcba.[200]

1848 tavaszán az utolsó magyar diéta azt a szerepet vállalta, amelyet a francia rendi gyűlés, igaz ez utóbbi radikálisabban szakított múltjával, amikor magát nemzetgyűléssé nyilvánította. A magyar diéta jobban vigyázott a jogfolytonosságra, miközben követte a francia példát, pontosabban: újjáteremtette azt a maga világában, immár okulva az egykori fejleményekből, az 1789–1815-ös francia leckéből. Igaz, nem is volt más lehetősége a következetes érdekérvényesítésre a liberális alkotmányosság védelmében, mint a francia példa követése – magyar módra.

Magyar módra? – gunyorosan hangzik, de ezen kifejezésnek nincs ironikus éle, ha nem a mából indulunk ki. Mint Eötvös József a forradalom és a szabadságharc után írta:

„Csaknem középkori állapotokból a nemzet napok alatt egyszerre mind annak birtokába [jutott], mit Európa népei 789-től annyi forradalmak után elértek, s míg az európai kontinensen nem szűnő oscillatiókat látunk, nálunk a közbéke alig zavartatott meg."[201]

Az érdekegyesítési politika, a jobbágyfelszabadítás és a földesúri kárpótlás – az államszervezet, a megyei közigazgatás folytonossága révén is – az ország nagy részén biztosította a társadalmi békét. Igaz, Magyarországon nem alakult ki még olyan vá-

[199] RÉVAI József: *Marx és az 1848-as magyar forradalom.* Budapest, 1953.

[200] LACKÓ Miklós: *Sziget és külvilág.* Budapest, 1996, 203–259.

[201] EÖTVÖS József: *Az 1848-iki forradalom története. Müncheni vázlat.* Szerk. Gángó Gábor Budapest, 1993, 71.

rosi szegényréteg, amely francia mintára barikádokat tudott vagy akart volna emelni. Ezek a körülmények is magyarázzák, miért hatott olyan cselekvést ösztönző erővel a magyar történelmi emlékezetben a nagy francia forradalom emléke. A magyar liberálisok talán nem is ismerték fel a maga teljességében az 1789-es trauma jelentőségét az európai politikában, ezért bíztak jobban az európai forradalomban, mint európai elvbarátaik. Kossuth pedig még 1848 nyarán, a magyar népképviseleti országgyűlés zsivaja láttán megjósolta egy dermedt „középutas" képviselő kérdésére – „Mi lesz kérlek [...]?" –, hogy „Mi lesz? – Konvent!!"[202] Valójában már az is volt, mert nem alakultak ki pártok. A francia konventtől eltérően azonban a magyar országgyűlésben nem voltak „koszos alakok", hiszen a koszosság, ami a francia forradalom radikalizálódása alatt követelmény lett, már kiment a divatból. És még azt is rossz néven vették, hogy a jobbágyfiúból lett közíró, Táncsics Mihály „kendek"-nek szólította képviselőtársait, mert a „kend"-ezést parasztosnak tartották, holott az 1810-es években József nádor is így fordult az igazán tekintélyes Ócsai Balogh Péterhez.

A polgárháború borzalmai Magyarországon is kísértettek, és a nemzeti szembekerülés során az önpusztítás démonai is elszabadultak. Az osztályharc fantomja is felvillant. Dózsa és Horea fenyegető alakja egyaránt jelen volt a köztudatban. A nemzeti önrendelkezésért vívott harc nemzetiségi polgárháborúval is járt. Miután azonban az abszolutizmus olyan nyilvánvaló machiavellizmussal vette át a kezdeményezést, a forradalom – amely a rendi szabadságharcok hagyományához kapcsolódott – és a szabadságharc élménye elnyomta az „Érzelmek iskolájá"-ra is jellemző aggodalmakat. Más szóval a magyar történelmi emlékezetben a francia forradalmi hagyomány összefonódott a rendi szabadságtörekvések emlékével és annak tudatával, hogy ezek mindig is enyhítettek az abszolutizmus halálos ölelésén. Így a múlt nem teher volt, hanem a jövőért vívott harc jelenbeli

[202] GHICZY Kálmán: Emlékiratai. MTAKK, Ms. 4856–49. 112.

alapja. Mint Teleki László 1849. május 14-én szinte önfeledten írta Kossuth Lajosnak: „Frankhon 89-ik évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk Párizsból jutott."[203] Ugyanakkor óvatosnak is kellett lenni. Tíz nap múltán a párizsi magyar követ vissza is rettent, amikor hírét vette annak, hogy Szemere Bertalan, a rálicitálások mestere saját kormánya politikáját republikánusnak nevezte, és így fakadt ki: „lehetetlen, hogy oly boldogtalanságokat mondott volna!"[204] Európa ugyanis nem kért a nagy francia forradalomból, és ha valami Magyarországon erre emlékeztetett, korlátozta a magyar diplomácia lehetőségeit.

Szemere számára viszont az volt a nagy cél, hogy a mérsékelt elemekkel a baloldalt semlegesítse, és magát Kossuthot maga mögé szorítsa. A baloldallal nemcsak az volt a baj, hogy radikalizált, hanem az is, hogy egyben megosztott, amikor a nagy félelmeket felidézte. A verbális agresszió fegyvertárából bátran vettek elő sok mindent, hogy a liberálisokat maradi táblabírákként tüntessék fel. (Egyébként a táblabírák mérsékeltek voltak, de több társadalmi tapasztalattal rendelkeztek, mint a lelkes ifjak.) Az egyik legharciasabb lap, a *Marczius Tizenötödike* szerkesztője, Pálffy Albert élete vége felé így ítélte meg saját radikalizmusát önéletrajzi regényében:

„Mi, kik akkor éltünk, tudjuk legjobban, hogy ez az ellenzékeskedés nem bírt a komolyság jellegével. Inkább azt mondtuk: jó lesz ezt az osztrákot egy kicsit ijesztgetni: hadd lássa Bécs, minő pártok is léteznek az alsóbb rétegekben! Akkor majd jobban meggondolja magát s békével tűri az 1848-diki törvényeket, nehogy rá nézve még valami rosszabb is következhessék.

E fiatalkori politikának azonban volt egy visszariasztó oldala is. A leghevesebb szóvivők bámulva vették észre, hogy vállalatukat főleg első sorban éppen a legmegrögzöttebb pecsovicsok fogadják legkevés-

[203] SPIRA György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán.* Budapest, 1980, 216.
[204] PULSZKY: *Életem*, I. i. m. 522.

bé sem palástolt örömérzettel! Klobuchevich báró [regényhős, ám élethű figura!] oda volt a kéjtől és boldogságtól, ha lefekvés előtt az ellenzéki lapokat végig olvasta. Ő és társai voltak a legelsők, akik meglátogatták a fiatal szerkesztőket, barátságot és per tu pajtásságot kötöttek velők. Ezek nógatták, biztatták, lelkesítették őket a legmerészebb kirohanásokra: ösztön szerint érezvén, hogy minden túlzás csak az ő malmukra hajtja a vizet."

Kínos ügy – mondhatnánk ma is. Meg is cenzúrázta önmagát az emlékező,[205] miután feltette a kérdést:

„Mi lett az eredménye? A fiatalság gyanúba vette tán e nem várt oldalról érkező szövetséget? <Éppen az ellenkező esemény következett be.> Tavasz végével fenyegető jelek kezdtenek mutatkozni. Jellachic, Axintye, Stratimirovics és mások seregestül felemelék a fekete sárga színeket és halált esküvének a magyar nemzet fejére.

Egyszerre vége volt az oppozíciónak: de nem az ifjúság csapott föl miniszteriális pártnak: hanem a kormány emberei jöttek alá <a magosból>, azon kijelentéssel, hogy az 1848-diki törvényeket többé fönntartani nem lehet s vagy vissza kell azokat adni, vagy teljességgel kifejteni és kiegészíteni.

Ez alapon aztán rögtön vége lett a meddő házi vitának, s nyár közepére ismét zárt csoportban állt együtt a magyarság az osztrák reakció ellenében, mely azt hitte: végre valahára megérkezett a háromszáz esztendő óta lesett pillanat, a magyar államjog s ezzel együtt a nemzetiség végső megsemmisítésére."[206]

A helyzet persze bonyolultabb volt. 1849 nyarán is dúltak a forradalmi paranoiából fakadó szenvedélyek, ugyanakkor összekötő kapocs volt a közös érdek. A magyar kormányzat 1849. június 27-i kiáltványában a kor romantikus keresztény humanitá-

[205] Ék alakú zárójelbe tesszük azt, amit kéziratából kihúzott.

[206] PÁLFFY Albert: *A régi Magyarország utolsó éveiben.* Budapest, 1894, 36., 340., 346–347.; Kézirata: OSZKK, Fol. Hung. 1172–3. 171.

rius nyelvezetével élve fejezte ki a 89-es gondolatot, ahogyan korábban a lengyel szabadságharcosok tették, akik ezt a nyelvet oly tökélyre fejlesztették:

„Az isteni gondviselés útjai kiszámíthatatlanok – kísérteteken és szenvedéseken vezeti népeit a boldogságra.

Magyarország harca nemcsak a mi harcunk többé. Ez a népszabadság harca a zsarnokság ellen.

A mi győzelmünk a népek szabadságának győzelme, a mi halálunk a népek szabadságának halála.

Isten minket választott ki, hogy győzelmünk által a népeket megváltsuk a testi szolgaságtól, miként Krisztus a lelki szolgaságtól megváltotta."[207]

A forradalmat kiteljesítő önvédelmi harc valamiféle purgatóriumnak is tekinthető: az evilági megváltást megelőző megtisztulás, megtisztítás és áldozat. A szekuláris megváltás a haladáshithez kapcsolódik, annak átéléséhez, hogy a történelemben maga Isten nyilatkozik meg; „Isten ujja" jelöli ki a fejleményeket – hogy Kossuth kedvenc, Tocqueville-nél is megtalálható[208] fordulatát idézzük.[209] Ugyanakkor akik Isten ujját követik, azoknak harcolniuk is kell, áldozatot hozni, hogy eljussanak a földi „paradicsomba" – mint azt Kossuth fejtegette. A harc nem kilátástalan: „a nemzetek akarata még az isteni végzésekre is befolyással bír" – idézzük ugyancsak Kossuthot.[210]

A hajdani francia dráma magyar dráma is lett, színe és visszája egyaránt megjelent. Szóban és írásban, a sajtóban és az országgyűlésben keményen vetélkedtek egymással a „girondisták" és a „jakobinusok". Az 1848-as kortársak nyelvén a demokrati-

[207] PAP Dénes: *Okmánytár Magyarországi függetlenségi harczának történetéhez. 1848–1849,* II. Pest, 1869, 482.

[208] TOCQUEVILLE, Alexis de: *De la démocratie en Amérique.* I. m. 1980. 28.

[209] SZABAD György: „Isten ujja a történelemben". In: *A középkor szeretete.* Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Budapest, 2000, 525–532.

[210] KLÖM, XII. 672., 685.

kus kultúra egyetemességét ilyenformán juttatta kifejezésre Vasvári Pál:

„A francia forradalom tükör, melyben a népek önmagukra kezdenek ismerni. Mert az ember nem tagadhatja meg önmagát. Egy cél van minden nép előtt: a szabadság. Ugyanazon eszközökkel törekszik minden nép végcélja felé, és ugyanazon szenvedélyek dúlnak keblében."[211]

A magyar forradalom erejét az egyetemes értékek védelmének tudata és a védelmükre való elszántság is adta. Privilegizált pillanatok, amikor egy-egy nemzet színe-virága úgy véli, hogy nemzete életében a partikularizmus és az univerzalizmus harmonizál, és ő maga az emberiség harcosa. A magyarra egyre többen így tekintettek, mintha ez a revolúció fordíthatta volna meg az európai derevolúciót. És hogy ne csak Marxot idézzük, gondoljunk a brassói német lapot egy évtizeden keresztül szerkesztő poroszországi báróra, Leopold Max Moltkéra, aki Kossuthban „az összes európai nemzetek" felszabadítását és testvériesülését célzó „igaz forradalom szent tüzének szítóját" köszöntötte.[212]

Kérdés, hogy mi magyarázza ezt a Kossuth-kultuszt. Egyáltalán miért alakult ki? Hogyan lett Kossuth egyszerre a magyar történelem leggyűlöltebb és legszeretettebb alakja?

[211] VASVÁRI: *A márciusi ifjak.* I. m. 277.
[212] MISKOLCZY Ambrus: Leopold Max Moltke és Kossuth Lajos. *Alföld*, 1977, 9. sz. 20–24.

A képviseleti demokrácia és a közvetlen demokrácia összjátéka

A Kossuth-kultusz egyszerre archaikus és modern jelenség; mély politikai szükségletet elégített ki. A feudális rendszerben a jó király képzete a legitimációs igényből fakadt, a paraszti nép az uralkodói akarattal legitimálta törekvéseit. Nem véletlen, hogy milyen éles verseny folyt 1848-ban a királyi akarat megnyeréséért. A távoli király mellé kellett azonban egy „jó tanácsadó", és Kossuth az lett, a szakrális uralkodó szekularizált változata. Jellemző, hogy az agyagfalvi székely nemzeti gyűlésen Kossuth-kalapot tűztek ki magasra, olyan szimbólumként, amely a korona helyét elfoglalta, miközben a szervezők az alkotmányos királyság mellett tettek hitet. Volt, ahol Kossuthról mint királyról beszéltek, a jobbágyfelszabadítás ugyanis egyre inkább az ő nevéhez kötődött.

A modernitás felől nézve viszont Kossuth – azt mondhatnánk – emberarcú Robespierre, igaz, számára Robespierre mindig is fenevad volt. A demokratikus kultúra egyetemességére vall azonban, hogy *Furet*-nek Robespierre szerepéről szóló sorai oly sok vonatkozásban illenek Kossuthra is. Mert a Megvesztegethetetlen

„...mindig azon a stratégiai ponton állt, ahová egyszerre hallatszott el az utcák, a klubok és a konvent szava, sohasem volt jelen a nagy na-

pokban, de mindig ő volt az első, aki ezeknek értelmet adott, a forradalmi közvélemény alkimistája a közvetlen demokrácia logikai ellentmondásait a hatalomgyakorlás titkaivá tette."[213]

Robespierre ugyanis egyszerre volt képes két demokratikus legitimáció, a törvényhozó hatalom és a népszuverenitás, a képviseleti demokrácia és a közvetlen demokrácia összebékítésére,[214] mely utóbbi valójában a diktatúra igénye. Tette ezt anélkül, hogy formálisan diktátor lett volna, hogy aztán ennek az ellentmondásnak legyen az áldozata, amikor a polgári társadalom revánsot vett, és a diktatúra általa bevezetett és tőle elsajátított technikájával likvidálta a nép megtestesítőjét. Kossuth maga is a hatalmi szférák metszéspontján találta meg a helyét, egyszerre képviselte a közvetlen demokráciát és a képviseleti demokráciát, az utca és a falvak népét, valamint az országgyűlési többséget.

Robespierre és Kossuth két világ. A francia nyárspolgár – hogy Heine kifejezésével éljünk[215] – a felvilágosodás aritmetikus, személytelen jellegét példázza, még parókájával és szerény, ám gondos öltözékével, térdharisnyájával is, amikor a fellángoló antiarisztokratizmus jegyében tanácsos volt eldugni a parókát és a térdnadrágot, és illett koszosnak lenni. A magyar „kisnemes",[216] valójában ízig-vérig politikus értelmiségi a felvilágosodás humanitarizmusára épülő romantikus ihletettséget érvényesíti.

[213] FURET: *Penser,* i. m. 95.
[214] FURET, François: *La Révolution.* I. Paris, 1988, 244., 249.
[215] HEINE, Heinrich: Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland. (1834). In: *Heinrich Heine: Sämtliche Werke in zwei Bänden.* II. Essen, [é. n.] 46.
[216] MÁLYUSZ Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet,* 1928, I.; a kisnemesi Kossuthot mutatja be népszerűsítő módon KOSÁRY Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban.* Budapest, 2002, 34–47.; a kisnemesi elmélet a kritikája: STÁGEL Bence: A sikeres kisnemes-politikus; MÁLYUSZ Elemér: Kossuth képe; BRUNCZEL Balázs: A sérelmi politikus kisnemestől a liberális demokrata értelmiségi politikusig. In: *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei, 1849–2002.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2004. A kritikák kritikája MISKOLCZY Ambrus: A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek „A bűnbaktól a realista lényeglátóig" című gyűjteményes munka kapcsán. *Korall,* 2005. november 21–22. sz. 124–160.

Robespierre felolvasta beszédeit, Kossuth kívülről mondta el, miután alaposan felkészült, és ha kellett, tudott rögtönözni olyat is, ami szállóigévé vált. Kossuth egyébként – jeleztük már –, mint mindenki a korban, elhatárolta magát Robespierre-től és a jakobinus terrortól. Jellemző viszont, hogy abban a brosúrában, amely közte és Robespierre között vont párhuzamot, éppen az ezen párhuzammal foglalkozó oldalakat vágta fel, bár általában nem olvasta a róla szóló munkákat.[217] Említett brosúránk abban látja a rokon vonást, hogy

„...Kossuthban nem hiányzott némi velleitás, hogy olykor Robespierre utódának mutassa magát, s noha ily szerep egészen ellenkezett természetével, mind párthíveinek némelyike, ki szabadság alatt valami 1789-diki terrorizmust értett, nagyon szerette volna azt utánozni, mind pedig maga Kossuth annak megfontolása mellett, hogy az azzal való ijesztgetés jótékony félelemben tartandja azokat, kik ellenzéket akarnának formálni, – nem bánták, ha a guillotin réme olykor-olykor a képzeletben megjelenik.

Ő maga, Kossuth nem lett volna soha egyenes eszközlője a rémuralomnak, de úgy látszik, szeretett volna rettenetesebbnek föltűnni, mint amilyen volt, nem maga, hanem a nyers tömegek által."[218] Ez helyzetük hasonlóságából következett, és különbözőségéből is: „A terrorizmus sajátságos neme volt az, hogy Kossuth ámbár tetteit a parlament felelősségével akará körülsáncolni s a nép és hadsereg előtt a törvényhozás sérthetlenségével sanctionáltatta saját nézeteit és tetteit, de mind ezen, mind más alkalommal nem szűnt meg a nép, sőt a katonaság óhajtására apellálni a képviselőházban."[219]

Robespierre és Kossuth között talán az egyetlen azonos vonás az volt, hogy mindketten tudták, mikor kell és lehet beteg-

[217] [SALAMON Ferenc:] Magyarország 1849-ben és 1866 után. Pest, 1869, (OSZK: Kossuth 2356.)
[218] Uo. 79.
[219] Uo. 76.

nek lenni. Gyulay Lajos az 1860-as években csodálattal emlékezett Kossuth július 11-i beszédére, pedig már a hiúság megszállottjának tartotta:

„Kossuth azon ritka emberek közé tartozott, kiknél *nem a lélek a testből, hanem megfordítva a test a lélekből merít erőt.* Egyszer így szólott többek közt legkimerültebb állapotában – *most már nem akarok beteg lenni.* Magam láttam mikor a szószékre fel kellett vezettetnie magát oly beteg volt, és növekedő lelki ereje által a legfényesebb beszédet tartá, mely mindenkit bámulatra ragadott."[220]

És valóban ezen beszédet követte a magyar parlament egyetlen egyhangú lelkesedéssel fogadott cselekedete: 200 000 újonc megajánlása. Közismert, színpadi jelenetbe illő epizóddal zárult a nagy beszéd, és nem lehetetlen, hogy Kossuth netán egy kicsit színészkedett, Gyulay pedig túl hiszékenynek bizonyult. Naplóírónk véleményét azonban hitelesíti Kossuth könyvtára. Az emigráns Kossuth ugyanis általában minden egykori kedvesebb olvasmányát az idők folyamán beszerezte. Kantot nem igazán szerette, bár ifjúkorában alaposan megismerhette, mert tanárai ismerői és bírálói voltak Kantnak. Mégis eljutott hozzá egy Hufeland-kiadású kis Kant-könyvecske az egészség ápolásáról, és abban nemcsak az idős embereknek szóló jó tanácsokat húzta alá, hanem az egészség és az akarat viszonyáról szóló részeket. Ebből csak ízelítő: „Hihetetlen az, hogy mire képes az ember, az érzékiekben is, szilárd akaratjának ereje által, és így a szükség által is, mely gyakran egyedül képes az ilyen szilárd akaratot előidézni."[221]

Nem feltétlenül diplomáciai betegeskedés lehetett tehát az, hogy amikor Kossuth gyengélkedett vagy beteget jelentett, már

[220] MISKOLCZY Ambrus: Gyulay Lajos és világa. In: *Gyulay Lajos naplói,* I. Budapest, 2003, 283.

[221] KANT, Immánual: A kedély hatalmáról, miszerint a puszta feltett szándék által uralkodhatni a kóros érzelmeken. Kiadta, jegyzetekkel és előszóval ellátta Hufeland K. V. Ford. Z. Szabó Antal. Pest, 1864, 21. (OSZK, Kossuth 799.)

lehetett sejteni, hogy valami történik az utcák világában. Egészségi állapota politikai szeizmográf lehetett, amely előre is jelzett. Lábadozóként lépett a szónoki emelvényre, hogy határozott irányt adjon az eseményeknek. Uralta az országgyűlést, mert azt mondta, amit a többség maga is hallani akart és a közvélemény igenelt. Nem volt Párizsa, mert következetesen elutasította azt, hogy a főváros diktáljon az országnak. Az ország népét alföldi toborzóútjain szólította meg. A fővárosi népgyűléseken nem szerepelt, bár nagyon is figyelte a fejleményeket, és talán a tömegek is őt. Alighogy visszatért első alföldi toborzóútjáról, a fővárosi tömegek elég erőt éreztek arra, hogy szeptember 28-án agyonverjék Lamberg Ferencet, aki a király megbízottjaként érkezett, és – elvben – megállíthatta volna Jelačićot, és ezzel – elvben – kezdetét vehette volna a magyar derevolúció. A horvát támadás viszont olyan közfelháborodást váltott ki magyar körökben, hogy Kossuth csak azt tette, amit vártak. Elhitette, amit hinni akartak, mert maga is hitte? Nem, együtt hittek. Együtt lázadtak fel, hogy lázadásuk a forradalmat teljesítse ki.

Ma sokan állítják, hogy Kossuth nélkül 1848 szeptemberében megroppant volna a magyar forradalom. Ellenpróbára nincs lehetőség. Utólag sokan Kossuth ékesszólásában találják meg a magyarázatot. Elsősorban azok, akik 1848 őszén maguk is Kossuth mellé és mögé álltak. Ők 1849 után, mint Kemény Zsigmond, Kossuthból bűnbakot csináltak, mert így akarták saját magukat szalonképessé tenni, ugyanakkor így próbáltak menteni valamit a liberalizmus vívmányaiból is. Közelebb járt az igazsághoz Gyulay Lajos, amikor az 1860-as évekből visszatekintve úgy nyilatkozott, hogy 1848-ban „megbolondultunk".[222] Ennek alapja a már említett radikalizálódásra hajlamos légkör, amely elvetette a kompromisszumot. Gyulay Lajos például lenézte a radikálisokat, Széchenyit szerette és Batthyányt, de mint képviselő ellenük szavazott. Kossuthot gyanakvással kezelte, mert megérezte, hogy ő, eltérően a radikálisoktól, tud élni a hatalommal,

[222] MISKOLCZY: *Gyulay Lajos és világa,* 250.

ezért tisztelte is. Deák Ferencet még jobban tisztelte mint embert. 1848 szeptember elején így vallott naplójának: „Battyáni, Kossuth, Öetwös, úgy néznek ki, mintha börtönből szabadultak volna ki, csak Deák prosperál, ő rajta, nem tetszik ki a tűnődés, pedig, ha valaki, úgy ő bizonyára szívén hordozza a magyar ügyet. Tiszta lelkű egy ember!" 1849 januárjában már így írt:

„Kossuth tagadhatlanul legnagyobb emberünk, fel tudja ő ébreszteni a tömegeket, de fog-é tudni irányt adni is, mint Móses vagy Lykurgos, az megválik; vagy teszem, megtudta azt már eddig elé is, mint Moses, de fogja bírni minket az ígéret földére visszavezetni, mint Josue!"?[223]

A függetlenségi harc veresége után Kossuth már bűnös csábító, saját hiúságának rabja. Hajdani sikerének titka azonban világosan kiolvasható naplóírónk idézett soraiból is: törvényhozó és mozgósító volt, más szóval a már említett kétféle demokrácia megtestesítője.

Nagy a kísértés, hogy amikor a verbális tér és a valóságos politikai játéktér oly sokban egybeesnek, elsősorban a szó művészét lássuk Kossuthban. Ezért is fontos a Kossuth-kép vizsgálata, legyen szó ravasz diplomaták elemzéseiről, vagy egy a világgal haragban álló román pap ezeroldalas magyarellenes, ám ékes magyar nyelven írt forradalomtörténetéről. „Kossuth nem érdekes, kultusza már igen" – mondta egyik kiváló atyai barátom, imigyen figyelmeztetve a téma jelentőségére. Márpedig a kép a képalkotón keresztül megint csak magához Kossuthhoz vezet. Engels például Dantonhoz és Carnot-hoz hasonlította Kossuthot, a szónokot és a katonai szervezőt emelve ki, talán azért is, mert ő maga – mármint Engels – szeretett volna íróasztal fölé emelkedve jó szónok és hadművész lenni. Az orosz cár a borzalmas demagógot gyűlölte Kossuthban, az ideológust, miközben ő maga, a zord katona, ideológus is volt, igaz, ideológia nélkül. Madame Nesselrode, a cár külügyminiszterének felesége némi malíciával számolt be férjének, a hivatalnok-rókának (akiről nem lehetett elmondani, mint Pulszky Ferenc Kossuthról, hogy „szép, mint Praxitelész karcsú Hermésze", vagy netán Ciceróval vetélkedik, hiszen a felfelé hízelgés és a lefelé parancsolás rutinját gyakorolhatta egész életében): „Azt mondják, hogy Kossuth szép fiú *(joli garçon)*, formás és jó modorú, a legmagasabb fokon rendelkezik a szó adományával."[224] A bécsi orosz követség gazdasági szakértője, Tegoborszkij viszont arra hívta fel a figyelmet azon jelentésében, amelyet a külügyminiszter nem akart átadni a cárnak, hogy 1848–1849-ben az ország népére nem Kossuth szavai hatottak, hanem az a gazdasági pezsgés, amelyet a Kossuth-bankók kibocsátása biztosított.

Kossuth szerepét a leghitelesebben Deák Ferenc világította meg, anélkül hogy nevét kiejtette volna, mert akkor 1867-ben nem illett megnevezni, de alakját nem lehetett elfelejteni:

„Ha akkor az országgyűlés, ragaszkodva ősi arisztokratikus intézményeinkhez, szabaddá nem teszi a népet és a földet, nem osztozik a néppel jogokban és terhekben, ha szélesebb alapra nem fekteti az alkotmányt, a reánk következett nehéz évek súlyát el nem bírtuk volna, s összeroskadtunk volna a szenvedések alatt, a nélkül, hogy a művelt világ szánalma és részvéte kísérné végsüllyedésünket. Ezen átalakulást össze fogja kötni a történelem azon férfiúnak nevével, ki azt 48-ban megindította, s ernyedetlen eréllyel keresztülvitte. Dacára a bekövetkezett szerencsétlen eseményeknek, művének ezen része fennmaradt, és fenn fog maradni, míg nemzetünk él, és országunk áll, s ahhoz a nemzet emléke és hálája lesz mindig csatolva."[225]

Mindezekben a vallomásokban van valami, ami elleplezi a lényeget. 1848 őszén „sztrájkolt" az uralkodó, de az ő jogkörét

[223] *Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* I. m. 265.

[224] *Lettres et papiers du chancelier Comte de Nesselrode,* IX. Ed. A. de Nesselrode. Paris, [é. n.] 263.

[225] *Deák Ferenc emlékezete,* I. *Gondolatok 1833–1873.* Szerk. Váczy János. Budapest, 1889, 283.

nem Kossuth vette át, hanem a magyar országgyűlés.[226] A diéta – a magyar alkotmány szerint – évszázadokon át közösen gyakorolta a törvényhozó hatalmat az uralkodóval, akinek a kezében volt a végrehajtó hatalom, amire a nemesség is igényt tartott. Most viszont, miután az áprilisi törvényekben a hatalmi ágakat is szétválasztották, az uralkodói sztrájk révén egyszerűen az országgyűlés ölébe hullott a hatalom egésze, a végrehajtó hatalom gyakorlására ideiglenesen megválasztották az Országos Honvédelmi Bizottmányt, élén Kossuthtal, a hadseregben és a megyei igazgatásban pedig a Kossuth által kinevezett kormánybiztosok képviselték a központi akaratot. Mindez egyben forradalmi lépés is volt, mert a Konvent példáját követte.

Kossuth alapvetően integratív személyiség volt. Azt, hogy személyiség, külön hangsúlyozni kell. Mert személyiségvonásnak is tulajdonítható, hogy miközben elszabadultak a rálicitálás és a paranoia mechanizmusai, ő volt az, aki ettől a leginkább érintetlen maradt, miközben mindezzel nagyon is számot kellett vetnie. Az országgyűlésben olyan jobb- és baloldalt kellett összefognia, amely ha nem lépett is fel nyíltan ellene, de kisebb-nagyobb zsaroló manőverekkel befolyása alá akarta vonni. Miután kormányzó elnök lett, Szemere Bertalan, a kormányfő energiái nagy részét az ő hatáskörének nyirbálására fordította. Otthon pedig feleségére kellett rászólnia, hogy ne szapulja és ne vádolja diktatúrára törekvéssel legsikeresebb tábornokát, Görgei Artúrt. Ugyanakkor olyan strukturális helyzetet foglalt el, hogy a siker reményében igazában nem is lehetett fellépni ellene. A hatalmat pedig úgy adta át Aradon, hogy ha a diktátorrá előlépő hadvezér Görgei nem ér el semmit, akkor továbbra is kormányzó elnöknek tekinthesse magát – és a világ is őt. Így lehetett ő maga egy egész hadsereg – mint azt a román Ion Ghica egyik angol barátjának megvallotta.[227] Ez a hadsereg sok sebből vérzett. A legnagyobb seb az ún. nemzetiségi kérdés. Kérdés: hogyan gyógyította?

[226] Kecskeméti Károly idézett magánlevelében jelzi ezt a szempontot.
[227] Miskolczy Ambrus: *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar–román párbeszéd a 19. század derekán.* Budapest, 2000, 139.

A magyar demokratikus kultúra (alapvető) ellentmondásai. Rendhagyó nemzetiségpolitika?

Aligha véletlen, hogy magyar gondolkodó, Eötvös József volt az, aki valamennyi kortársánál a legmélyebbre tekintett és fedte fel az 1848–1849-es forradalom és egyben a modern demokratikus kultúra belső ellentmondásait, amikor nagyszabású elméleti művében azt elemezte, miként kerültek egymással szembe a század uralkodó eszméi: a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség. Közhely, hogy a nemzetiség mindent maga alá rendelt. Nincs európai nemzet, amelynek nemzeti frazeológiájában ne találnánk egész sor megnyilvánulást a nemzetiség elsőbbségéről. Ezek pedig tökéletesen példázzák a demokratikus kultúra ellentmondásait.

Nincs ebben semmi új; tudjuk, a nacionalizmus türelmetlen. Célja az egy és oszthatatlan nemzet, és ennek formája az egy és oszthatatlan nemzeti állam. A nemzet megszemélyesített egyén, az egyén pedig a nemzet kicsiben. Embernek emberhez való viszonyát már nem az Istenhez, hanem a nemzethez való viszonya határozza meg. Ez nyomja rá bélyegét az uralkodó politikai diskurzusra. Korszakunkban a demokratikus kultúra nagy ellentmondása azt jelenti, hogy ez mintegy velejárója: a nemzeti állam az egyetlen korszerű és humánus államforma, és ennek az ellenkezője is igaz.

„Csakis a képviseleti rendszernek és a nemzetformának köszönhető – írja *Pierre Manent* –, hogy a demokrácia nagy államokban is megvalósul. A 19. század végén Nagy-Britanniában, Franciaországban, Olaszországban vagy az Egyesült Államokban a nemzeti büszkeség nagymértékben összekapcsolódik a büszkeséggel a demokrácia iránt."[228]

Egyébként ez a kisebb államokban is így volt. A közép-európai térségben is arra törekedtek a nemzetek, hogy demokratikusak legyenek. Ám ahol és amikor nemzetállami vágyaik megvalósultak, az eredmény kirekesztő nemzeti hegemónia lett.

Mindezzel tisztában voltak a kortársak. Univerzalizmus és partikularizmus ellentéte fájó élmény volt. Szépirodalmi művekben könnyű a feloldása. 1830-as Vörösmarty-idézetünk is példázhatja: „Legszentebb vallás a haza s emberiség." Az ellentmondás a politikai frazeológiában is feloldható, annak hangsúlyozásával, hogy az univerzális a partikulárisban valósul meg. A nagy próféta, *Jules Michelet* történetírása erre épül. Éltette ő is a nagy közhelyet: a nemzetek hasonlók egy nagy hárfa húrjaihoz, de természetesen a francia húr szólt a legszebben, a dallam is francia volt. Ezt próbáltuk követni valamennyien a Kárpát–Duna-tájon.

Kellett a zene és a líra. Mert nézzük csak meg, miként lehetett erről a nagy problémáról vallani a filozófia nyelvén.

Hunfalvy Pál 1846-ban a késmárki líceumban István nádor ünnepén a maga hegeliánus módján így érvelt:

„S van többféle egyediség: az elsőt az egyes emberekben mint *egyiséget* látjuk, a másikat nemzetben, országban, mint *egyetemiséget* szemléljük, a harmadik az összes emberiség, de az már oly nagy, s oly annyira minden alakból kiömlő, hogy egyediség gyanánt alig képzelhetjük, mivel az, mi reája különös alakot, tehát egyediséget ölthetne, mind a szellem elvont tulajdonai, melyekben a bizonyos egyedi élet már nem látható. De jóllehet cselekvéseink csak az egyiségben és egyetemiségben foroghatnak, mindamellett az emberiséget, akár kozmopolitizmus, akár Isten országa nevén nevezzük is, szem elől elvesztenünk nem szabad. Mint az egyes ember szelleme csak úgy emelkedik, ha nemzetre, országra irányozza működéseit, vagyis az egyetemiségre emelkedik: azonképpen a nemzet és ország is csak úgy érdemel helyet a történelemben, ha az emberiség eszméjéért hat. S ím ez a titok, melyben szülemlik, ez a cél, hová törekszik az élet: magában ellentmondás, de igaz. Élet csak ott van, hol egyediség van, s ez korlátolt: de megmaradván e korlátoltságban meghal az élet."[229]

Mi tagadás, a filozófia nyelve a titkot unalomba fullasztja, a költészet mozgósít a „titokkal", átélhetővé teszi, a történetírás példákkal támasztja alá, tudományos jelleget ad neki, miközben a maga módján lírizál.

A magánirodalomban az a szép, hogy nem tudálékos, és olykor még naivitásában is feltárul valami megrázó bölcsesség. *Gyulay Lajos* naplója a klasszikus darabja ennek az irodalomnak, írója – bár sok mindent elhallgatott – képtelen is volt a konstrukcióalkotásra. Amikor 1848 júniusának derekán így tűnődött el a világ sorsán:

„Jó volna egy világ, vagy legalább egy európai népgyűlést tartani, és abban, ha Bábel nem válnék belőle, emberi szereteten alapuló egy Szövetséges Világbirodalmat alakítani, melyben minden álladalom minél kisebb kiterjedésben, faj és ajak szerint barátságos szomszédságban, békében és szabad kereskedést űzhetve élhetne. Nem lehet tudni mire fog fejlődni a mostani kor forradalma, de hihetőleg, mivel egy szélsőség könnyen át vág az ellenkező szélsőségbe, fog, a mostani szeparatizmusra törekvő indulat, egy univerzalizmusira által változni, mely nem a nemzetiséget, mely az emberiséget fogja magának, boldogítandó célül kitűzni. Hogy ezen idő el fog következni, abban kétségem sincs, hogy átaljános közlekedési eszközök által, a népek egybeele-

[228] MANENT, Pierre: *Politikai filozófia felnőtteknek*. Budapest, 2003, 101.

[229] Štátny Archív, Levoča (Állami Levéltár, Lőcse), Hunfalvy Pál hagyatéka, 3. Kn. 310. t.

gyednek, úgyszólván egy társaságot fognak alakítni, és talán egy köznyelvet is beszélni, azt is szinte bekövetkezőnek gondolom, de addig ki kell halni e jelen nemzedéknek, mely korlátolt de boldogító eszméivel csak nemzetiségért hevül. Mü, mostan élők túl nem tudnók élni nemzetiségünk megszűnését, én, boldog máskép nem tudok lenni csak mint *szabad magyar*, hogy mint *szabad ember* valaki boldog lehessen, arra új nemzedéknek kell születni. Ősiség, hősiség, hazafiság, szóval életnek minden poézise, meg fog szűnni, a föld maga is addig fog eszterga módra forogni, míg egészen megkerekedik, és hegyek völgyek meg simulnak. Munka, ész és tőke, e három kellék fogja kizárólag az eszméket vezérelni. Az édes farnientét munka, az ábrándozást ész, az ősiségi büszke érzetet a tőke fogja kipótolni. Által megyünk a prózai, a materiális, a hasznosabb életbe."[230]

A kelet-és közép-európai tizenkilencedik-századiság izgalmas dokumentuma ez a néhány sor. A maga drámaiságában jelzi a történelmi pillanat feszültségét. Kérdés: hogyan lehetett ebből a helyzetből kitörni a kulisszák mögött és a nyilvánosság terében?

Látnunk kell ugyanis, hogy a nyilvános közbeszéd mögött ittott felvillan a lehetőségek rendhagyó mérlegelése. Ezt nem vitték nyilvánosság elé. A történetírás is olykor feltűnően diszkrét. Minden nemzeti történetírásnak megvannak az elhallgatott forrásai. Lássunk néhány ilyen magyar forrást.

Pillantsunk bele Lónyay Menyhértnek testvéréhez, Alberthez írott levelébe, amelyet Pozsonyban, 1848. március 22-én a diétai tárgyalások alatt vetett papírra, mint jelezte: „Az ülésben írám, azért olvashatatlan." De aligha ez az oka, hogy nem közölték, hanem a következő passzus:

„Igen sajnálom, hogy nem tudtam, hogy szeretett atyánk 10-dikén a gőzősön volt. Igen szerettem volna beszélni vele. Ennek leveléből értettem, hogy mindnyájan feljöttök, mindenesetre vagy egy esztendeig nem lesz bátorság a falun, azután talán csak consolidaltathatnak a viszonyok országunkban, hanem az aristocratia elveszett, a nemzetiség is alkalmasint. Talán az ország ki nem állja ezen veszedelmes crisist. Egyedüli reményünk [a „remény" szó hozzávetőleges olvasat, mert a papír kitört] van a municipiumokban, ha érzi a vagyonos osztály, hogy élet-halál crisis közt van, talán képes lesz reactió nélküli rendet csinálni, én más jövendőt előttünk nem látok, mint schweiczi canton sisthemát."[231]

Lónyay Menyhért a második vonal politikusa volt. Valamiféle középpárt létrehozásán fáradozott, és olykor úgy érezte, hogy komoly erő áll mögötte. Politikájának lényegét 1848. január 10-én naplójában így juttatta kifejezésre:

„Kossuthtal jelenleg általános az elégedetlenség. Parancsoló modora, mindent maga végezni akaró szándéka [...] úgyszólva mindenkit elidegenítének tőle. [...] Holott, ha vezér akar lenni és maradni, azt írja zászlóira, amit mi akarunk, nem pedig azt, amit ő akar, mert így nem lehet kívánni, hogy azután mindenben kövessük."[232]

A svájci kantonrendszerről naplójában „bölcsen" hallgatott, hiszen a kortársak naplóikat az utókor nyilvánosságának is szánták, ha csak még életükben nem mutogatták egymásnak, a svájci ötletet pedig egy magyar politikus több okból is jobban tette, ha elhallgatta. Ha ugyanis megszellőzteti, egyrészt kiteheti magát annak, hogy társai árulónak minősítik, másrészt ha nem magyar politikusokkal alkura kerül sor, akkor nem tanácsos a kártyákat rögtön kiteregetni – a kor politikai racionalitása szerint. A svájci kantonokra való utalás talán nem is volt más, mint hirtelen ötlet. De jellemző, mi mindent kihozhat a válság az emberből egy olyan világban, ahol Svájcnak lehetőleg csak természeti szépségeiről értekeztek.

Lónyay svájci példája azért lehetett kínos ebben az idézet-

[230] *Gyulay Lajos naplói.* II. 175.

[231] MOL P 470 Lónyay Albert, I. cs.

[232] *Szószék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849.* Szerk. Hermann Róbert. Budapest, 2000, 39.

ben, mert a magyar nemzetpolitika francia típusú türelmetlenségét azzal a fordulattal szoktuk kimagyarázni, hogy azt hitték, ha polgári jogokat adnak, akkor magyarok lesznek a nem magyarok is. A fenti levél szerint azonban, láthatjuk, mérlegeltek más lehetőségeket is. Ez persze nem jelenti azt, hogy ezen mérjük a kort és embereit. De azt igen, hogy jobban lássuk a virtuális történelmet. Valóságos és virtuális kiegészítik egymást. A tragikus mozzanat az, hogy Kelet-Európában nem tudott úgy ötvöződni a kor liberalizmusa és nacionalizmusa, hogy az a svájci példához vezetett volna – birtokon belül nem. A birtokon kívüli nacionalizmusok egyes hangadói, mint a román Bălcescu és néhány társa vagy az erdélyi George Bariţ, felvetették ezt a lehetőséget, de – mint tudjuk – a román közgondolkodásba ez nem épült be.

Az ideológiai térben, amikor a mindent vagy semmit pszichózisa érvényesül, nincs kompromisszum. Jellemző erre a gyakorlati érzékkel is megáldott Wesselényi Miklós magatartása 1848 júniusában. Ő, aki már 1843-ban hangot adott valamiféle nemzetiségi törvény igényének, leghatározottabban elutasította Szász Károly nagyenyedi tanárnak azon törvényjavaslat-tervezetét, amely elismerte volna a románt – mintegy történelmi jóvátételként – negyedik nemzetként. Attól tartott, hogy Magyarország nem egyesül egy ilyen, a helyi nem magyar törekvések számára is precedensként szolgáló Erdéllyel. Ugyanakkor a pánszláv összeesküvések és a román fegyveres készülődések hírére felvetette egy kisebb, etnikailag egységesebb Magyarország kialakításának lehetőségét, méghozzá lakosságcserével, a második legnagyobb magyar etnikai tömb, a Székelyföld lakosságát mozdítva el szülőföldjétől, hogy helyet cseréljen az Alföld peremén élő románsággal, miközben még annak lehetőségét sem zárta ki, hogy a szászok is ebbe az új Magyarországba települnek át. A társnemzetekből álló államot román kortársak képviselték programként, miközben olyan nemzeti ideológiát vallottak magukénak, amelyből az egyoldalú nemzeti hegemónia célként tetszik ki, és a vérmesebbek még azon sem törték a fejüket, hogy a nem románokat asszimilálják, hiszen például a balázsfalvi nemzeti gyűlésen a hangadó Simion Bărnuţiu az erdélyi magyarok elhalásának bizonyosságát jelezte arra az esetre, ha elmarad Magyarország és Erdély egyesülése. Aztán bekövetkezett a nemzetiségi polgárháború, amelynek során érvényesültek a másik felet kiirtani akaró vágyak is.[233]

Wesselényi Miklós levelét Klauzál Gábornak írta, de végül Kossuthhoz került. Kossuth, a tanítvány többet nem állt szóba mesterével, bár mindig tisztelettel nyilatkozott róla, és továbbra is mesterének tartotta a '30-as évekbeli Wesselényit. Kismagyarország ötletéről bölcsen hallgatott, akárcsak történetírásunk, „nyilván a kérdés értelmezésének szakmai nehézségei miatt".[234]

Ez a levél is a magyar történészek öncenzúrázott forrásai közé tartozik, mert nem illik bele a historiográfiai sémába, hogy egy egyre mérsékeltebb liberális, amilyen Wesselényi Miklós, olyasminek ad hangot, mint 1849 tavaszán a radikális Teleki László, és ő is inkább metaforikusan, amikor arról írt Kossuthnak, hogy Szent István Magyarországa meghalt. Egyrészt tehát ideológiai hiedelmeink hatnak, másrészt a valós lakosságcserék rossz emléke. Márpedig Wesselényi ezeknek sem lehet az őse, hiszen elhatárolta magát az erőszaktól:

„Erre valami olyan kell, mi igaz, hogy még példátlan, de nem lehetetlen, ti. egy népvándorlás *(:Völkerwanderung:)* a mostani kor szelleméhez s miveltségéhez illő s békés tractatusok által eszközlendő."[235]

Végül ebben az irányban kellett elindulni, és az erőfeszítések nem is jártak eredmény nélkül. Viszont az eredményhez az kel-

[233] Erről bővebben MISKOLCZY Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen. *Századok*, 1979, 5. sz. 851–883.; Uő: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). In: *Erdély története.* III. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, 1986, 1363–1377.

[234] SZÁSZ Zoltán: Félelmek színváltozásai. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára.* Szerk. Krausz Tamás, Szvák Gyula. Budapest, 2003, 242.

[235] MISKOLCZY: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, 862.

lett, hogy maga a kormányzat karolja fel. Mert 1849 márciusában a magyar radikális sajtó hiába vetette fel annak a lehetőségét, hogy etnikai alapon „a pesti kormányban egyesült föderatív respublikák felépülhessenek".[236] Ez a nemzetiségi autonómiákból álló „szövetséges köztársaság" olyan ellenhatást váltott ki a magyar politizáló közvéleményben, hogy a szerkesztő, *Pálffy Albert* jobbnak látta a vita elkerülését, annál is inkább, mert a saját korán túlmutató tervét eleve diszkreditálta a megyerendszer demagógiába hajló kritikájával, és ezzel eleve megkérdőjelezte a helyi érdekek érvényesítésének múltat, jelent és jövőt összebékítő, akkor reális útját-módját. A radikálisok elfeledkeztek arról, amit Humboldt éppen ekkortájt így fejtegetett, de mindenki tudott: „Régi és bölcs maxima, hogy az új állami szabályokat és rendelkezéseket a már meglévőkkel kell összekapcsolni, hogy mint otthoniak és hazaiak, gyökereket ereszthessenek a földbe."[237]

Magyar részről Kossuth és munkatársai voltak azok, akik megtalálták a nemzetiségi kérdés, akkor nemcsak a magyar fél számára elfogadható kompromisszumos megoldási lehetőségét. 1849. július 14-én Kossuth Lajos kormányzó és román részről Nicolae Bălcescu, mint a román emigráció megbízottja, Cezar Bolliac az emigráció rendkívüli küldötte aláírta a „Projet de pacification"-t, a Kibékülési tervet. Kossuth egyébként alkotmányellenesen járt el, mert azt az országgyűlés elé kellett volna terjesztenie, ám július 28-án Szemere Bertalan a „Kibékülési terv"-vel egyező szellemű és részben szövegű törvényerejű nemzetiségi határozatot fogadtatott el az országgyűléssel, és így legitimálta a július 14-i szerződést.

A Kibékülési terv mint szerződés és vele a Magyarországon felállítandó román légió alapokmánya alapvetően a havaselvi román emigráns, Nicolae Bălcescu kezdeményezése és a magyar

[236] Spira: *A nemzetiségi kérdés*, 197–200.

[237] Humboldt, Wilhelm von: Denkschrift über Preussens ständische Verfassung. In: *Wilhelm von Humboldt's Gesammelte Werke*, VII. Berlin, 1952, 209.

államférfiakkal, mindenekelőtt Kossuthtal folytatott tárgyalásai nyomán született. Alapvetően újszerű benne az, hogy nem a nemzetiségi egyenjogúság nehezen értelmezhető formuláját foglalták bele, hanem a nemzetiségek számára a „szabad kifejlődés" nyitottabb és kevésbé machiavellisztikus elképzelését. Hiszen miután ez a szerződés kimondta a román, mint „külön népiség" elismerését, a gyakorlati rendelkezéseket annak előrebocsátásával rögzítette, hogy „a magyar kormány óhajtván minden a Magyarhon kiegészítő részét képező népiségek szabad kifejlődését, a románok részére a következő népiségi biztosítékokat engedményezi".[238] A legfontosabb az, hogy rögzítette a nem magyar nyelv használatának lehetőségét a megyékben, ami a területi autonómiakövetelés egyfajta pótléka, hiszen a megyék széles körű önállóságnak örvendtek. Az évszázados és 1848-ban sokban modernizált megyerendszer így egyben az új probléma, a nemzetiségi kérdés megoldásának alapjaként és kereteként szolgált. Így lehetett egyeztetni értékeszményeket és konkrét hatalmi törekvéseket a hagyomány és korszerűség jegyében, más szóval elfogadhatóvá tenni a politizáló közvélemény számára. Az egy és oszthatatlan nemzet képzetét felváltotta az egy és oszthatatlan ország képzete a soknyelvűség törvényes elismerésével.

Némi forradalmi machiavellizmus azért persze jellemezte mindkét szerződő felet. A román fél is a magyarhoz hasonlóképpen kereste a képlékeny formákat, és ezért fogadta el a magyar eszmei kezdeményezést. Mert ami a *Projet* magyar változatában népiség, az a franciában *nationalité* (= nemzetiség). A szabad fejlődés pedig ugyancsak magában foglalhatta az elszakadás jogát, miközben ennek szándékát a román fél természetesen tagadta, és a szerződéssel egyben le is mondott róla. Politikusoktól nem is várható el, hogy szem elől tévesszék: a politikában alapvetően az erő számít. A kérdés, mire használják. A fogalmazás képlékenysége mindkét fél érdekében állt, annál is inkább,

[238] *Kossuth Lajos összes munkái.* XV. Budapest, 1955, 723.

hogy saját radikálisait is megnyugtassa és egyben ellensúlyozza. A legfontosabb szempont azonban az volt, hogy a közös ellenség elleni harcban szerzett érdemek alapján akartak egymás között osztozkodni. Ezért mindkét fél eleve tisztában lehetett azzal, hogy határai vannak az egymással való versengésnek és egymás kijátszásának. Annál is inkább, mert sokakban tudatosult, hogy egymás kiirtása nemcsak lehetetlen, de egyben öngyilkossági kísérlet is. Igaz, már 1848 nyarán is elhangzott a kölcsönös figyelmeztetés mind magyar, mind román részről, hogy az egymással való nyílt szembefordulásnak mily károsak a következményei, mégis bekövetkezett a tragédia, mert győzött a félelmekkel összefonódó hatalmi ösztön és a törekvés a hatalomra.

Vajon ezek után nem öncélú szellemi játék a papíron maradt szép eszmék és szavak fogalmi elemzése? Nem öncélú-e a szimbolikus térben a kalandozás? Nemcsak valamiféle idézetháború, amikor például magyar történészek román bűnbánó és önkritikus nyilatkozatokat idéznek, és fordítva? Nemcsak egymást bosszantjuk így ünnepi alkalmakkor – természetesen a kötelező képmutatással? Ám ha a lényeges kérdésekre keressük a választ, akkor nem a magunk eszme- és érzelemvilágát kell a kor embereire vetíteni, hanem az övékét elemezni, ideológiai sémáinktól mentesen.

Nem pusztán *Hajnal István* érdeme, hogy 1952-es figyelmeztetése még ma is oly sok vonatkozásban aktuális: „A történetírás mindinkább elfeledte egyedül igaz és kötelező módszerét: hogy igyekezzék bensőleg átélni az időket, amiket meg akar eleveníteni."[239] A forradalom privilegizált esemény: a térről és az időről kialakított képzetek radikálisan megváltoznak, amikor vágyak valósággá válnak, és aztán elmosódik a határ vágyak és valóság között, még akkor is, amikor az ellenforradalmi megtorlás már véres tivornyáját üli. 1849 júliusának végén már sejteni lehetett a közelgő véget, de még nem volt biztos, mikor és miként következik be. Palmerston például közvetíteni akart, és augusztus elején éles hangú üzenetben szerette volna Ausztriát a magyarokkal való kiegyezésre bírni. Ki láthatta előre, hogy Dembinszky, az új katonai fővezér mészárszékre viszi a magyar sereget, és így az észak felől levonuló Görgeynek, aki átvette a fővezérséget, és úgy érezte, hogy diktátorként nem marad számára más, csak a fegyverletétel mint az egyetlen katonailag észszerű lépés? De jellemző, hogy Szemere Bertalan, a minapi magyar miniszterelnök ezt követően is még a Bem vezetése alatt kifejthető további fegyveres ellenállás híve volt, és Kossuth, aki felismerte saját helyzete pillanatnyi kilátástalanságát, nemsokára már újabb európai forradalom távlatainak vonzásában, az 1849 júliusában – több vonatkozásban is a román forradalmárokkal közösen – lerakott alapokra építve készült a harc folytatására.

[239] Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája.* Budapest, 1987, 23.

1848–1849 alatt és után azt a demokratikus politikát, amelyet Kossuth neve fémjelez, alkalminak, szűken értelmezett magyar nemzeti jellegűnek vélték sokan, és alapvetően erre épült a magyarellenes propaganda. *Horn Ede* 1851-ben méltatlanul elfeledett Kossuth-könyvében[240] erre úgy reflektált, hogy ítélete – amelyben természetesen lehet egy adag szómágia, mint minden jövőalakítónak szánt múltértékelésben – ma is megszívlelendő.

„Ezt a nézetet – amely szerint a magyar küzdelem nemzeti harc *(Nationalkampf)* – alapvetően hamisnak tartjuk" – fejtegette Horn Ede.

„Mert ha egyébként – és ezt ellenség és barát egyaránt elismeri – ezen harc és fő hordozói bizonyos fokig azonosak, azaz egyik lényege a másik lényegéből magyarázható, olvasóinkat ezen kérdésről alaposabban fel kell világosítani. Már Kossuth első 1841-i fellépése meggyőzhette őket, hogy ő egyáltalán nem jellegzetes magyar jellem, sőt, nagysága és példátlan sikerének alapja abban állt, hogy ő volt Magyarországon az

[240] Miskolczy Ambrus: Egy elfeledett Kossuth-monográfia margójára. *Tiszatáj,* 2006, 2. sz. 69–79.

első nem magyar agitátor, az első, aki nem sajátosan magyar célokért sajátosan magyar eszközökkel, hanem magasabb általános célokért és modern európai eszközökkel küzdött."

Horn Ede szerint Kossuth politikájának univerzalizmusa minőségi fordulatot hozott, amelynek nyomán Széchenyi István gróf és Wesselényi Miklós báró immár „előfutárokká" váltak. Kossuth törékeny jelenség a két sportember mellett, munkabírásával és mozgósítóképességével viszont „mindkettejüket oly gyorsan túlszárnyalta, és a magyar mozgalmat úgy kiterjesztette, ahogy arra azok nem is törekedtek!" Nem fortéllyal, hanem:

„Éppen azért, mert ő a magyar nemzeti szempontot magasabb általános polgári szemponttal felcserélte, képes volt a nem magyaroknak a mozgalomba való bevonására, éspedig bevonta a német elemet, amely korábban egész messze állt, 1841-től azonban egyre inkább közeledett és a forradalom éveiben vérével pecsételte meg a testvéri szövetséget. És ez biztos sikerült volna Kossuthnak a többi más nyelvű nemzetiséggel is, ha ezeket egyrészt még az ő fellépése előtt egyes magyar szélsőségesek túlkapásai, másrészt, még inkább a kívülről táplált pánszláv törekvések más irányba nem lökték volna, és ha így ezeket minden megegyezést kizáró fanatizmus nem töltötte volna el..."

Kossuth érdekegyesítési politikájának az érdeme tehát a monarchista populizmus semlegesítése. Ennek köszönhetően sikerült elejét venni annak, hogy a paraszti elégedetlenséget úgy manipulálja a császári hatalom, mint Galíciában, ahol 1846-ban a felkelő lengyel nemességet az ukrán parasztok lemészárolták. Kossuth eszköze a sajtó lett, „a sajtó terén küzdött és agitált, a küzdelem iránt azok érdeklődését is felkeltette, akik azon szent csarnokokon kívül álltak, és eddig a harci zajból csak tompa, hatástalanul elhangzó hangokat vettek ki".

Univerzalizmus és partikularizmus harmóniáját testesítette meg Kossuth, mert

„[...] a magyarság iránti szeretete mellett sem rendelte ennek alá az általános szabadságot, ellenkezőleg: a magyarságot csak a magasabb célokat szolgáló eszköznek tekintette, amennyiben ő az ország valamennyi gyermekének a nyelv által nemzetté alakított egységében a legbiztosabb zálogot látta az ország megerősödésére és szabadságának biztosítására; tudjuk, hogy a fennálló minden kímélete és a nemesség minden tisztelete mellett, ezt állandóan arra ösztönözte, hogy eleget tegyen a kor és a jog követelményeinek; tudjuk, hogy a megyékben rejlő erő értékének tisztelete mellett nem érte be ezzel, hanem távolabbi körökben, az ország azon csarnokokból kizárt gyermekeire is hatott szóval és írással, és arra törekedett, hogy ezek részt vegyenek az ország újjászületésében.

Ilyen agitációból kialakuló mozgalom nem lehetett sajátosan magyar, ugyanakkor nem tagadhatta meg eredetét, ennek megtagadása történelmi lehetetlenség. A mozgalom nemzeti vagy sajátos területi – ha szabad nekünk magunkat így kifejezni – színezete, amely hozzá tapadt, kívülről került rá. Nem a mozgalom elemeinek belső terméke, hanem ellenkezőleg, azon körülmények terméke, amelyek ellen a mozgalom irányult. A magyar ellenzék nem a magyarságért harcolt, harca azért kapott magyar színezetet, mert a zsarnok, aki ellen fellépett, véletlenül nem magyar volt. Minden ellenzéki mozgalom, amely – ha hazai uralkodó ellen irányul – tisztán liberálisnak számít, ha azonban külföldi uralkodó ellen irányul, mindig nemzeti és hazafias színezetet kap, bár belső lényege a legkevésbé sem változik. Mert egyrészt jobban fáj az illiberalizmus igája, ha azt idegen kéz teszi ránk, másrészt a nemzeti önszeretet könnyen bebeszéli, hogy a rossz oka éppen a külföldön élő uralkodó, és egy hazai uralkodó sohasem járna el így; éspedig akkor, amikor az idegen uralkodó nem csak a szabadságot nyomja el, hanem a nemzetiséget is korlátozni akarja, amely miatt hazai uralkodó alatt nem kellene aggódni. Magyarországot már az teljességgel feljogosította erre a szemléletre, ha csak a nemzeti királyok alatti dicső múltra emlékezett, és ha egy pillantást vetett a sanyarú jelenre, és látta, hogy az idegen uralkodók alatt nemcsak politikai és nemzeti, hanem tisztán anyagi érdekeit is teljességgel elhanyagolják vagy éppen feláldozzák az örökös tartományok javára. Ilyen tapaszta-

latok közepette a liberalizmusnak az idegen uralommal szemben nemzeti ellenszenvvel kellett párosulnia, és ennek az idegen uralomnak a külföldiségében joggal látták szabadságellenességének fő forrását, és így a nemzetiség megerősítésében a szabadság és az alkotmány megszilárdításának fő eszközét kellett látni. Kossuth liberalizmusa ennek a – körülmények folytán neki járó – hazafias és nemzeti vegyületnek köszönhetően oly saját hévre tett szert, amely azt csak fokozta és finomította, de semmiképpen sem tudta gyengíteni, vagy meghamisítani..."[241]

A „Projet" és az annak szellemében fogant nemzetiségi törvény nem egyszerűen rendhagyó mozzanat. Jól kivehetők az előzmények, és az is egyértelmű, hogy 1849 nyarán az európai szolidaritás reményében tette meg a magyar kormány a nagy lépést. Mégis forradalom volt ez a forradalomban. Aligha véletlen, hogy a *Projet* aláírását július 14-ére időzítették. Jelképesen rést ütöttek egy másik Bastille falán, a nemzetállami Bastille-én, és ennek jelentőségét éppúgy nem kell eltúlozni, mint annak bevételét. Szimbolikus súlya ugyanis nagyobb, mint tényleges hatása, és éppen ebben rejlik a július 14-i esemény jelentősége.

De mi esemény? „Az események porszemek" – hangsúlyozza Braudel, hozzátéve, hogy nem is értéktelen ez a mikrotörténelem, amely „szociodrámák" sorozata,[242] és különben is Benedetto Croce „nem alap nélkül hangoztatta, hogy minden eseményben megragadható az emberek történelmének egésze".[243] Braudel alapvetően a *longue durée*, a hosszú időtartam embere volt.[244] Ő vezette be történelemszemléletünkbe ezt a fogalmat, amelyet igazán soha nem határozott meg. Ez „komplikált személyiség" – fejtegette 1958-ban:[245] A hosszú tartam hatalmas víztömeg,

„...alig folyik évszázados trend lassúságával, de ellenállhatatlan visz magával mindent: a mi könnyű bárkáinkat és a nagy történelem gőgös vezetőinek hajóit. [...] A hosszú tartam története viszonyítási alap, amelynek alapján minden sors nem megítélhető, hanem elhelyezhető és megmagyarázható."[246]

A *longue durée* egyben struktúra, mert „számomra a struktúra szó, legyen szuperstruktúra vagy infrastruktúra, megfelel a hosszú tartamú társadalmi, gazdasági és kulturális valóságoknak. A vallás például hosszú tartamú folyamat."[247] Európa vallási tagolódása is hosszú távú folyamatokba illeszkedik.

A nacionalizmus maga is vallásos jelenség, és a vallás rétegeire épül. Magyarország vallásos sokszínűsége kedvezett a nacionalizmusoknak, mert a vallásos sokszínűség kikövetelte a toleranciát, a tolerancia pedig kedvezett a szekularizációnak. Amikor vallás, etnikum és nemzet határai nem estek egybe, a vallási sokszínűség nemzeti integrációra ösztönzött. A vallásosság racionalista felfogása pedig a nemzetvallás racionalizálásához és így a nemzeti tolerancia igényéhez vezetett. Kossuth, aki maga a vallást mitológiának tekintette, az 1850-es években a nemzetiséget is valláshoz hasonló érzésnek, valamiféle magánügynek, a lelkiismereti szabadság kérdésének tartotta. A „Projet" mint esemény tehát maga is hosszabb távú folyamat része, és mint minden nagy esemény, Janus-arcú jelenség, egyik arca a múltba, a másik jövőbe néz.

[241] HORN: *Ludwig Kossuth*, 295–297.

[242] BRAUDEL: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe*, II. Paris, 1966, 223.

[243] Uo. 519.

[244] WALLERSTEIN, Immanuel: *The Uncertainties of Knowledge*. Philadelphia, 2004, 59–60.

[245] BRAUDEL, Fernand: Histoire et sciences sociales. La longue durée. [1958] Uő: *Écrits sur l'histoire*. Paris, 1969, 54. (A longue durée-ről szól tanulmányát Katus László tolmácsolta: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. *Századok*, 1972, 4–5. sz. 988–1012.)

[246] BRAUDEL, Fernand: *L'identité de la France*. III. Paris, 1986, 431.

[247] *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel. Châteauvallon, Journées de Fernand Braudel 18, 19 et 20 octobre 1985*. Paris, 1986, 157.

Mindez elmondható a történelmi jelenségek megjelenítéséről is. Az 1950-es évek elején *Hajnal István* úgy írt 1848 tavaszának és nyarának külpolitikai törekvéseiről, hogy közben a hidegháború burkolt kritikáját adta:

„A bajok gyökere, úgy hisszük, ott rejlett, hogy az akkori modern államfogalom értelmében az önálló állam kifelé egyetlen test, részei kifelé nem kapcsolódhattak idegen államokkal. Vagy más szóval, önálló államok nem kapcsolódhattak tartós szoros egységgé, csak ha feladták és elvágták minden önálló kapcsolatukat más, idegen államokkal, bármennyire kívánta volna is e kapcsolatokat saját külön érdekük. A külügyi szuverenitásnak ez az egysége ennél fogva elnyelte a szövetkezett államok önállóságát, mint ezt a Német Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok sorsa is mutatta. Bonyolult és a részeket is kielégítő nemzetközi dinamika helyett részleteiben szakszerűen kiépített nagy mű helyett zsákmányolásra, hódításra leső primitív hatalmi politika lett úrrá a világon. A magyar külpolitika ilyen szempontokból kezdeményező jelentőségű lehetett volna, ha '48 lendülete nem rokkant volna meg oly hamar Európában."[248]

Kezdeményező lehetett volna az a dialógus, amely 1849-ben a nemzeti kérdésről, majd utána a dunai konföderációról szólt. Mögötte mindvégig ott húzódott az az elképzelés, hogy a magyar demokratikus kultúra, valamint az együttélő népek és nemzetek demokratikus kultúrája az európai demokratikus kultúrába integrálódik. Így sikerült feloldani valamit a modernitás antinómiáiból. A 19. századból azonban nem lehetett kilépni. A forradalom és ellenforradalom kereszttűzében kirobbant nemzetiségi polgárháború tragédia volt: a nagy remények tragédiája a maga történelmi „köznapiságában".

Mégis kérdés ezek után: milyen esélyei voltak a magyar demokratikus kultúrának az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverése után? Milyen esélyei voltak a párbeszédnek?

[248] HAJNAL: *A Batthyány-kormány*, i. m. 44.

Kitekintés: dialógus és valóság

A párbeszédet gyakran kontrafaktuális történelemnek minősítik. Valójában az is tény, amit a történelemről mondanak; minősíti a beszélőket és törekvéseiket, és azokat is, akik a történelmi emlékezet őrei.

Magyar–román dialógus az 1850-es évek elején

Az 1850-es évek elején a magyar és a román emigráció néhány jeles tagja folytatta azt a dialógust, amelyet még 1849 tavaszán-nyarán elkezdett. A kérdés és a tét az volt, hogy miként működjenek együtt, ha kitör az európai háború. Milyen államalakulatok kerüljenek a Habsburg Birodalom helyére? Hol húzódjanak ezen új államok határai? És milyen kapcsolatban álljanak egymással?

Nem véletlen, hogy ez a dialógus telve volt feszültségekkel, akár egy pszichodráma. Hiszen a múlt és a jövő egyszerre választott el és kötött össze. Mindenekelőtt 1848–1849 emléke. Dialógusunk éppen a történelmi emlékezet meghatározó voltát példázza. Máig ható meghatározó jellegét a Kárpát–Duna-tájon öltötte, hiszen Európa boldogabb részein inkább a boldogtalanság évét vagy éveit hozta a népek tavasza. Franciaországban, amelynek az európai forradalmi várakozások szerint példát kellett volna mutatnia, önemésztő és zsarnoksághoz vezető osztályharc vette kezdetét. Németországban a liberális erők úgy maradtak alul, hogy a forradalom célkitűzéseit aztán csak felülről lehetett megvalósítani, és sokak szerint végzetes, a nácizmushoz vezető módon. (Olykor Marx sem tudott okosabbat, mint a forradalom cári zsarnokság elleni szent háborújának ötletével játszani, amit aztán Hitler más tartalommal próbált kivi-

telezni.) Az olasz történelmi emlékezetben 1848 a káosz éve. A Habsburg Birodalmat többen is bolondokházához hasonlították, és a mai osztrák történeti emlékezetben a forradalmárok egzotikus lényekként jelennek meg. Horvátország számára 1848 alapító esztendő. Mint tudjuk, amikor megindult a harc Horvátország függetlenségéért, a Budapest felé mutató szobrot Belgrád felé fordították. 1848 a szerb történelemszemléletben is a Szerbiához vezető történelmi út jelentős állomása. Romániában kultusz tárgya, úgy láttatják azt, ami a mai Romániában történt, ahogy Clemenceau a francia forradalmat jellemezte: egyetlen blokként. Mintha ott kísértene az, amit az újgnosztikus ifjú Cioran írt: „Őseink nem szerettek minket eléggé, ezért ontottak oly kevés vért a szabadságért."[249] Ezt a véresszájú utódok a heroikus modell – olykor élesen magyarellenes – erőltetésével próbálnák ellensúlyozni. Nálunk pedig minden kudarc ellenére az, ami 1848/49-ben történt, nagy történelmi siker és teljesítmény, miközben egyes osztrák történészek megmosolyogják azokat a magyar kollégákat, akik szerintük a nagy történelmi személyiségek ügyvédjeiként lépnek fel, és egyfajta intim közelségből tolmácsolják üzeneteiket.

A történelmi emlékezet működése és működtetése hatalmas téma, itt csak néhány mozzanatát emelnénk ki, először azt, hogy a forradalom ha akarjuk, ha nem, kivételes, kitüntetett pillanat. A régi rendszer szétporladása felszabadító élmény. Sokan úgy érezhették, tegyük hozzá, készültek is erre: megáll az idő, és minden lehetséges. A vágyak és valóság között úgy elmosódott a határ, hogy többen azt hitték, csak egy szikra kell, máris kirobbantható az újabb forradalom. Ez jellemezte azokat a magyar és román emigránsokat, akik úgy gondolták, tanultak a történelemből. Kérdés: mit tanultak? Miként ítélték meg azt, ami velük, a magyarokkal és románokkal 1848/49-ben történt?

Egyszerre biztató és riasztó mozzanat az, ahogy a politika művészetének iskoláját kijárták és a maguk módján tudatosították, hogy ez a művészet kicsit szennyes. Nyomasztotta őket a minapi polgárháború véres valósága. Többen is szóvá tették, hogy milyen sok szenvedést hozott a nemzetiségi eszme, ugyanakkor nem tudtak és nem is akartak lemondani annak érvényesítéséről. 1850 márciusában Ion Ghica, a havaselvi román emigráció külügyekben járatos tagja Kossuthhoz fordult, és amikor az együttműködés lehetőségét hangsúlyozta, jelezte a román politika dilemmáját:

„A román tömegekre csak két eszmével lehet hatni, ez a vallás és a nemzetiség; az első minket egyenesen az orosz karjai közé vezet, mert a politikában, éppen úgy, mint a fizikában, érvényesül a természetnek az a törvénye, hogy a nagyobb tömeg vonzza a kisebbet. Nagyon lehetséges, hogy a nemzetiségi elv, mai és majdani túlzó formájában meghaladja az általunk vallott célt, de ez az egyetlen, amely megmenthet minket, önöket és egész Európát. A győzelem után jönne a visszahatás, és akkor könnyű lenne elvenni ennek az eszmének veszélyes és káros jellegét."[250]

A román számvetés valóban több vonatkozásban is általános érvényűnek látszhatott és látszik ma is. A maga okos cinizmusával jelzi azt a követelményt, hogy a másik fél szempontjait is mérlegelni kell.

A forradalmárok és nyugati híveik egyre inkább a konföderációban látták az együttélés bűvös eszközét. Ehhez nem egyszerűen nemzeti esztétikai és messianisztikus szempontok vezettek. A Konstantinápolyt elfoglalni akaró cári Oroszország ellenében kellett hatékony védőgátat emelni. Ez lett volna a Habsburg Birodalom európai hivatása és létoka, csakhogy egyrészt kompromittálta magát a magyarországi cári intervencióval, másrészt az osztrák politika pángermán jellegű Közép-Európa-igénye sem tetszett a nyugati hatalmaknak. Ugyanakkor nem véletlen, hogy korábban az első konföderációs tervek éppen a

[249] Idézi NEGOIŢESCU, Ion: *Istoria literaturii române*. Bucureşti, 1991, 356.

[250] GHICA, Ion: *Opere*. VI. Bucureşti, 1988, 75–76.

Habsburg Birodalom alkotmányos és nemzeti átalakítását célozták. Az 1840-es években a magyar liberális reformerek számára ez lett volna az eszményi megoldás, Kossuth is még ennek jegyében követelt alkotmányt az osztrák örökös tartományok számára.

A románok helyzete bonyolultabb volt. A két dunai fejedelemség a török szultán hűbérese volt, miközben az orosz cár pártfogójuknak nyilvánította magát. 1848 szeptemberében ez azt jelentette, hogy a cár rákényszerítette a Portát a havaselvi forradalom felszámolására, majd miután a török seregek bevonultak Bukarestbe és rendet csináltak, a cári seregek is megjelentek, hogy ellenőrizzék a fejleményeket. Nem véletlen, hogy a Habsburg Birodalomhoz való kapcsolódás gondolata már az 1840-es forradalmi összeesküvés elképzeléseiben felbukkant. Talán – paradox módon – akkor éppen románok vetették fel először a svájci modell alkalmazásának igényét. Nyolc esztendő múlva Párizsban a havaselvi forradalmat is már valamiféle magyar–román „svájci" típusú konföderáció reményében készítették elő. De hogy ez a szándék pontosan mit jelentett, nem tudjuk, és 1848/49 folyamán nem is derült ki, de nem is nagyon derülhetett ki, hiszen a nagy vágyálom a különböző országokban élő románok egyesítése volt. Ezt viszont megvallani nem lehetett, mert az európai rend felforgatásának vádját vonta volna maga után. Valószínű, hogy a Párizsban megálmodott új rend eszménye lebegett szemük előtt. A „svájci" metafora viszont az érdekelt felek békés megegyezésének igényét juttatta kifejezésre – a kompromisszumot.

A képlékeny átmeneti állapotok közepette azonban a havaselvi megbízottak nem is képviselték mindenáron a népek tavaszának eszményeit. 1848 áprilisában A. T. Laurian, bár Bălcescutól a magyarokkal való jó viszony kialakítására kapott utasítást, Erdélyben már azt a vonalat erősítette, amely a magyar kormánnyal szemben próbálta érvényesíteni az erdélyi román önrendelkezést. Dumitru Brătianu, a román nemzeti propaganda mestere Pesten ugyan tárgyalgatott, de mindeddig a szakirodalom semmit nem tudhatott meg működéséről. Akkor csak a legbizalmasabb kör értesülhetett a fejleményekről. Egyik barátjától, A. G. Golescutól származik a felvilágosítás a történtekről, arról, hogy a magyarok saját gyengeségükre hivatkozva elutasították a konföderációt. Felhozták az Oroszországgal való jó viszony megőrzésének fontosságát is. Igaz, kilátásba helyezték: „Oroszország helyére lépnének, hogy a Portánál pártfogolják a románokat." A magyarországi és erdélyi románokat illető magyar politikát az Elzász és Lotaringia iránti francia politikával igazolták, ugyanakkor az erdélyi románok horvát- és szerbellenes kiállását kérték. Amikor pedig Batthyány Lajos magyar miniszterelnöknek a francia kormány megbízottja, a pesti születésű Mandel Lajos jelenlétében Brătianu azt fejtegette, hogy Franciaország lengyel–magyar–román konföderációt szeretne látni, akkor a magyar kormányfő a konföderálásra késznek mutatkozott a lengyelekkel, jelezve egyben, hogy addig semmit sem tesznek, amíg nem érkezik meg a francia hadsereg.[251] Erről az eszmecseréről a magyar államférfiak sem sokat beszélgethettek, mert Kossuth csak két év múlva tudta meg, hogy Brătianu a havaselvi forradalom követeként Pesten járt.[252] Mindenesetre az egész eset jellemzi a kormányszintű érintkezések akkori kezdetlegességét.

1849 tavaszára már megváltozott a helyzet. Azok a havaselviek, akik úgy vélték, hogy a zsarnokság és a szabadság küzdelmében választaniok kell, a magyar szövetség eszméjét karolták fel. A magyarok alternatíváját pedig 1849 júliusának elején Bălcescu így látta: „osztrák Magyarország vagy román Magyarország."[253] A román politikusok korábban is azért támogatták Magyarország függetlenné nyilvánítását, mert úgy látták, a magyaroknak ezután velük kell elsősorban szövetkezniük.

[251] Miskolczy: *A legendák varázsa*, 134.

[252] I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok*. Budapest, 1966, 264.; Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*, i. m. 99.

[253] Bălcescu, Nicolae: *Opere*. IV. Szerk. George Zane. Bucureşti, 1964, 210.

A közös harc azonban elmaradt. 1849 után a magyar félnek is hadsereg nélkül kellett tárgyalnia. Az erő tudatát magyaroknak és románoknak is a harc emléke adta. Mivel a moldvai forradalmi kísérlet elbukott, és a havaselvi fejlemények elsősorban azt példázták, hogy a régi rendszer külső támogatás nélkül gyorsan összeomlik, Erdély és Magyarország harcos múltjából lehetett megfelelő hivatkozási alapot teremteni.

A dilemma a következőként rajzolódott ki a nemzeti kedélyek láthatárán: a magyarokkal vagy a magyarok ellen harcoló román tettek emléke legyen-e a nemzeti hagyomány? Az előbbi mellett szólt a magyar forradalom európai presztízse. A kőnyomatos román emigráns lap 1850. június 5-i száma ezt fejtegette például:

„...valamennyi román közül a legszerencsésebbek az ún. tiszta Magyarországról valók: bár idegen ügyért harcoltak ők is, akár az erdélyiek és bánságiak, de legalább egy nemzet felszabadításáért harcoltak, vagy Bem és Dembinszky alatt harcoltak, a fronton és fegyelmezett zászlóaljakban: ez a 16 román zászlóalj kincs a Román Nemzet számára. Ma lehet, Ausztria besorozta őket, de az, aki egyszer a szabadságért harcolt, nem lehet hű a zsarnoksághoz."[254]

Mégis a magyarok elleni harc lett a nagy nemzeti hagyomány, mert a magyarok ellen harcoló román vezetőket is hasonlóképpen hevítette a szabadságeszme, a habsburgiánus ellenforradalommal való együttműködés ellenére viszonylagos önállóságra tudtak szert tenni, és a legfontosabb: a nemzeti gondolat jegyében bontottak zászlót akkor is, ha a tömegek felkelését a jó császár mítosz legitimálta. Bălcescu 1848 decemberében még keserűen írta barátjának, Ion Ghicának: „Oh! Mennyi szerencsétlenséget hozott a nemzetiségi érzés ezeken a tájakon",[255] és akinek oroszlánrésze volt a békítési tervezet megszületésében,

[254] Bucureşti, Biblioteca Academiei Române, Arhiva Ion Ghica, V. 300–322.
[255] BĂLCESCU: *Opere*, IV. 119.

mert – mint 1849. június 6-án említett barátjának írta – úgy vélte: „Akik szeretik a szabadságot, azoknak a magyarokat kell támogatniok, az egyetlen népet, amely fel van fegyverkezve, és egyben Oroszország, valamint szövetségesei ellen harcol."[256] Ugyanez a Bălcescu 1851 májusában – az erdélyi románok 1848-as mozgalmáról szóló párizsi előadásában – a románok által felégetett magyar város romjain „édes és lágy" éneket daloló nőt magasztosította fel: „Látomásnak tűnt, mintha a román nemzetiség géniuszát láttam volna az idegen ellenségek sírján állva, a feltámadás himnuszát énekelve."[257] A tárgyalások természetéből következett pedig az is, hogy az egymás elleni harc így háttérbe szorította a közös harc emlékét.

A román álláspontot Bălcescu dolgozta ki. 1850. április 6-án Párizsból azt fejtette ki barátjának, Ion Ghicának, hogy a „Dunai Egyesült Államokat" három nemzetiség alkotná, három terület és három adminisztráció, a magyar, a román és a délszláv. A területi felosztáskor a megyei lakosság többsége az irányadó. A kisebbség – ha jelentősebb – nyelvi, vallási és községi biztosítékokat kap. A dunai konföderáció a Magyar Királyság mellett Bukovinát, Moldvát, Havaselvét, Szerbiát és Besszarábiát foglalja magában. A szövetségi gyűlés 150 képviselőből áll. Minden nemzetiség 50-et küldhet. A tárgyalás nyelve német vagy francia vagy más lehet. A szövetségi gyűlés egy évre háromtagú szövetségi kormányt nevez ki: közös külügy-, hadügy-, valamint közlekedési és kereskedelmi miniszterrel.[258]

1851 februárjában Bălcescu immár a párizsi magyar emigráció vezetőihez fordulva fejtette ki konföderációs elképzeléseit. Az államszövetségről nem sokkal többet tudott mondani, mint korábban. Némileg pontosabban írta le a közös miniszterek hatáskörét, hiszen jelezte, hogy a kereskedelmi miniszter egyben pénzügyminiszter is. A belügyekbe a szövetségi kormányzat nem

[256] Uo. 181.
[257] BĂLCESCU: *Opere*. I. Bucureşti, 1953, 335.
[258] BĂLCESCU: *Opere*. IV. 291–292.

szólhat bele. És fontos mozzanat annak jelzése, hogy a 22 milliós dunai államot Svájc és az Amerikai Egyesült Államok példájára állítják fel, hiszen így jobban érzékelhetjük, hogy mit értettek a kortársak a svájci és az amerikai modellen. A néhány oldalas tervezet legnagyobb része történeti és politikai fejtegetés. És nem sok jót ígérhetett a martirologikus és nemzetiségcentrikus történelemszemlélet. A magyarok – fejtegette a tervezet – nem tudták asszimilálni az általuk meghódított népeket, és nem is tudtak beolvadni. Ma is úgy állnak egymással szemben, mint ezer éve. A románokkal bántak legrosszabbul, miközben ők harcoltak a legszívósabban. A három erdélyi rendi nemzet, a magyarok, szászok és székelyek ellenük, a románok ellen kötöttek szövetséget, nevüket a törvényekben is meggyalázták (és így tovább). Mégis úgy vélte, hogy Magyarországnak el kell fogadnia javaslatát. Mert:

„Úgy tűnik nekem, hogy a magyarok rosszul tennék, ha a mai magyarországi három nemzetiség eme elválásában országuk területének feldarabolását látnák. Ez az elválás szükséges, mert egyedül ez elégítheti ki a fajok ösztöneit; aztán ez az elválás inkább fiktív, mint reális, mert a három nép arra hivatott, hogy Svájc és az Egyesült Államok példájára egyazon politikai egzisztenciával bírjon; végül, a dolgok jelen állapotában csak jó Magyarországnak, nemcsak azért, mert lehetőséget nyújt a létre, hanem még azért, mert hozzájárul a szövetségi állam gyarapodásához a fejedelemségekbeli románok közeli csatlakozásával."

Igaz, hogy a Porta nem örül annak, ha elveszti a fejedelemségek fölötti uralmát, de „mi forradalmi álláspontot képviselünk és európai forradalmat feltételezünk, ebben az esetben a román népnek egyedül kell sorsáról döntenie". Az említett csatlakozás pedig azért szükséges, mert teljessé teszi a román egységet, ami e nélkül mindig akadályozná a szövetségi állam fejlődését.[259]

[259] Uo. 359–362.

A magyar álláspont fokozatosan körvonalazódott éles belső viták és meghasonlások eredményeképpen. Kossuth Lajos a leghatározottabban kerülni akart minden olyan elvi kitételt, amely alapot adhatott volna a területi integritás megbontásához. Elvetette a nemzetiségi területi autonómiák felállítását, hangsúlyozva, hogy ez alapot ad arra, hogy a többség elnyomja a kisebbséget. Ezzel szemben a megbékítési tervezet és az országgyűlési nemzetiségi határozat alapján a nem magyar nyelvhasználati jogok körét próbálta bővíteni. Kossuth ellenében Szemere Bertalan az ország területi integritásáról is lemondott volna, bár aztán később, az 1860-as években ő vádolta ezzel Kossuthot.

A nagy szellemi párbaj Kossuth és Teleki László levélváltásaiban bontakozott ki. Ez utóbbi elfogadta a belső föderációt: „...meg kell egyeznünk abba, hogy az Erdélyi oláh is biztosítva lássa nemzetiségét – A mit a szerb irányában megkívánunk tenni, miért nem akarjuk az Oláhok irányában." „Verböczialis magyar szupremáciát" rótt fel Kossuthnak, azt tartotta „képtelen ellenmondás a szláv és oláh irányában historicus ellenforradalmi alapra állani".[260] Egyébként abban bízott, hogy a nem magyar nemzetiségek nem akarnak majd Magyarországtól elszakadni, és a magyar, valamint nem magyar nemzetiségi területek olyan mozaikot alkothatnak, amelyek egyeztethetők az ország integritásával is. A vita akkor ért véget, amikor a magyar fél megismerte a román álláspontot, és a további eszmecserét már a majdani harcban elérhető eredményektől tette függővé. 1851. május 7-én Andrássy Gyula arról számolt be Kossuthnak, hogy miután megkapták „Balcsesco szegény magyar hazánkat feloszlató memoireját", kifejezetten „kellemetlen állásban" voltak:

„...képtelen követelései, köztünk habár csak egyes pártolókra is találtak. Ezen abnormis helyzetnek azonban valahára végett vetettünk. Latzi [Teleki László] látván, mennyire népszerűtlenné vált köztünk,

[260] Deák Imre: Az első magyar–román konföderációs tervek. *Magyar Kisebbség,* 1932; Horváth Zoltán: *Teleki László 1810–1861.* Budapest, 1964, II. 221–232.

előtted ismeretes eszméi által, abban egyezett meg néhányunkkal, hogy territorialis kérdésekre az egyezkedést átvitetni nem engedjük. Föltételül tette azonban, miszerint ígértessék meg az oláhoknak, hogy az országgyűlésen is meg fog nekik engedtettni a saját nyelvükön szól-hatni – miben mi nagy bajt nem láttunk."

Andrássyék hangsúlyozták, hogy véleményük egyéni vélemény, Kossuth és a többiek nevében nem nyilatkozhatnak. Amíg Teleki László ott volt, a románok ezt nem fogadták el. De aztán Klapkával és Gorove Istvánnal egyértelműen így nyilatkoztak a magyar emigránsok a román félnek:

„…ez volna mi nézeteink szerint a maximum, a mit aztán ki lehetne számukra eszközölni, t. i. a szegedi pontok, ezen hozzá tétellel – ezen túl pedig van az ágyú. Csodálatos jó hatása volt ezen utolsó argumentumnak. Ezen föltételek mellett, ha helyeselni fogod, bizonyosan meg lehet velök alkudni."[261]

Kossuth 1851 áprilisában, hogy elejét vegye az egymást megosztó torzsalkodásoknak, alkotmánytervezetet dolgozott ki. Mielőtt azonban ezt kézhez vehette volna Teleki, már keserűen írhatta Kossuthnak:

„Válasszuk bár a szupremácia ösvényét, meg leszek győződve, miszerint az nemzetünkre nézve káros ösvény, de jobb még is, mint ha semmit sem választunk."[262]

Miért nem hajlott Kossuth egy bizonyos határon túl Teleki László véleménye felé? Miért választotta „a szupremácia" ösvényét, miközben – tegyük hozzá – korábbi elképzeléseihez képest komoly engedményeket tett? Kossuth magatartását a nemzetközi diskurzusban és politikában elfoglalt középponti helye hatá-

261 MOL R 90 I. 1213.
262 MOL R 90 I. 1174.

rozta meg. Bámulatos elvi következetességgel és gyakorlati rugalmassággal kereste azt a megoldást, amely a másik fél számára nem zsarnokság és a magyar fél számára nem önveszélyeztetés. Tette ezt egyrészt az uralkodó francia nemzetállami koncepció kereteit figyelembe véve, másrészt vigyázva arra, hogy ne állítson olyat, ami a magyar nemzeti közvélemény számára elfogadhatatlan. Keserű tanulság volt számára az, hogy amikor 1841-ben felvetette Horvátország teljes önállóságát, úgy érezte, magára maradt. Ha kellett, kíméletlenül viselkedett ő is. Hol felrójják, hol mentegetik, mert hajdani mesterét, Wesselényi Miklóst 1848 őszén nem fogadta. Oka nem egyszerűen időhiány volt, hanem az, hogy Wesselényi – mint láttuk – az etnikailag egységes és területileg kisebb alkotmányos Magyarország kialakításának lehetőségét vetette fel. Kossuth később is okkal érezte, hogy az ilyen esélyek mérlegelése is csak a magyar fél tárgyalási helyzetét rontja. Még az 1850-es évek elején is terjesztették róla román emigránsok, hogy ő maga is elfogadta a lakosságcsere gondolatát, holott ennek még a látszatát is kerülte.

Megerősítette álláspontjában Kossuthot a bánsági szerb származású magyar politikus, Vukovics Sebő elemzése a Bălcescu-féle tervezetről, amelyet 1851. március 17-én küldött meg. Ez egyszerre tekinthető a kossuthi nézetek recepciójának és az egyik alapnak azok további alakításához. A közeli jövő számára két alapelvet rögzített: „Magyarország függetlensége és teljes demokráciai szabadság politikai, nemzetiségi, s vallási tekintetben." Ragaszkodott a történeti Magyarország egységéhez. Erdélyről nem mondott le, Horvátország függetlenségét viszont elismerte, és azon belül javasolta szerb vajdaság kialakítását a Szerémségből. Konföderáció helyett a szomszédos dunai államokkal való szövetséget javasolta – természetesen Ausztria ellenében. A nemzetiségi kérdést alárendelte az általános válaszlenében. A nemzetiségi kérdést alárendelte az általános választójognak, „a magyar nemzetiség számára előre semmi szupremáciát nem tartván fenn". Mivel a központi hatalom csak az országos ügyekben dönt, a megyei autonómia szerinte kielégíti a nemzetiségi igényeket. Országos tekintetben az ország, me-

gyeiben a megye és községiben a község határozza meg a hivatalos nyelvet. Vitatta Bălcescu történelemszemléletét és javaslatait erről az álláspontról. Kifogásolta, hogy a föderáció részletei homályosak és „nemzetiségi egyenetlenségek javára sem terjeszt semmi véleményt elő". Vukovics számára az ország egysége a nem magyarokat is mozgósító erő. A haza fogalma „nálunk erősebb a nemzetiség fogalmánál is". Arra a tapasztalatára hivatkozott, hogy az önvédelmi és függetlenségi háborúban „a haza fölhívásával képesek voltunk a nem magyarul beszélő népekben is buzgalmat előidézni, mit a nemzetiségi eszmével nem tehettünk volna". A magyar nem a nemzetiségért harcolt, „mert ezt nem vonta kétségbe senki". A vele harcoló németek, szlovákok, románok nem a magyar nemzetiségért és nem is a sajátjáért küzdött, „hanem mindnyájan a hazáért harcoltak". Úgy vélte, az ország lakosságának több mint nyolcvan százaléka „ragaszkodik a haza területének épségéhez". Ha pedig valami kétség forog fenn, eldönti az első nemzetgyűlés, amelyet általános szavazati jog alapján hívnak össze. Ez a lojalitás magyarázza, hogy „nemzetünk ereje sokkal nagyobb, mint a népszám aránya". Bălcescu tervének további gyengéje az, hogy az általa javasolt megoldás „nem nemzetiségi egyenlőség volna, hanem három nemzetiség suprematiájának külön-külön területen felállítása". Mivel kevert lakosságú területekről van szó, ha következetesen vinnék keresztül a területi elhatárolást, az új országok területe mozaikszerű lenne, „valóságos monstrumok" születnének.[263]

Kérdés, hogy amennyiben határok megvonásáról volt szó, akkor azt az etnikai határok tiszteletben tartásával vonták volna meg, hiszen a határok mítosza már megszilárdult. A románok a Dnyesztertől a Tiszáig, a magyarok a Kárpátoktól az Adriáig látták nemzetük ezeréves szakrális terét, miközben az idevetített mitikus Dácia legfeljebb a bukaresti történeti múzeum térképein sejlik fel, a magyar ezeréves határok pedig a XII. század végén érték el a Kárpátok gerincét. A Szent István-i Magyarország mint a magyar nemzeti állami integritás metaforája – ahogy azzal Teleki László még 1849-ben egyik Kossuthhoz írt levelében élt – képzavar. Hiszen államalapító királyunk – „Intelmei" szerint – közelebb állt a soknemzetiségű állam eszményéhez, mint a francia nemzetállami modellhez, és ezt a modern magyar nacionalizmus hívei fel is rótták neki. Az 1848-as áprilisi törvényekkel a francia modellt próbálták megközelíteni, és ezen 1849. július 14-én sikerült rést ütni, ami talán nehezebb volt, mint hajdan a Bastille lerombolása. Kossuth alkotmánytervezetében hivatkozhatott volna a Szent István-i hagyományra, de nem tette. Az államfő kérdését nem akarta feszegetni. A saját kormányzó elnöki legitimitásával élt, és egyben fenntartotta magának az egyszemélyi vezetés igényét. Forradalmi diktatúra volt ez, mert úgy érezhette, hogy a kollektív vezetés csak felesleges meghasonlásokhoz vezet. Több társa viszont diktatúrával vádolta, és keserűen élcelődött az ő „parancsárságán", mint Teleki László, vagy gátlástalan rágalomhadjáratot indított ellene, mint Szemere Bertalan.

Arra a kérdésre, hogy Kossuth elsietve állította-e össze munkáját vagy sem, ő maga ad választ. Egyrészt a címmel: „Javaslat Magyar Ország jövő politicai szervezetét illetőleg, tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására". A szerző kerülte tehát az alkotmánytervezet kifejezést. Tervezetét előterjesztésnek szánta, amelyet a majdani magyar nemzetgyűlés vitat meg. A hivatalos jelleg ellen szól a munka olykor személyes vallomásos hangvétele. Másrészt maga Kossuth sem öntötte zsinórmértékül tartandó végleges formába a munkáját, hiszen a későbbiekben egyes részeit az adott politikai helyzetnek megfelelően módosította. Egészében mégis „a 19. század legkonkrétabb magyar tervezete volt Magyarország államberendezkedésének polgári demokratikus átalakítására".[264]

Az alkotmány – a népfelség elvének jegyében – az egyéni szabadságot biztosító intézményrendszer-hálózatot vázolja fel: csa-

[263] HORVÁTH: *Teleki*, In: II. 264–280.

[264] SZABAD György: *Kossuth Lajos politikai pályája*. Budapest, 1977, 174.

ládi, községi, és megyei önkormányzatot. Ez utóbbi a legfontosabb eleme az egész építménynek, hiszen a megye hivatott a nem magyar népek nemzeti igényeinek kielégítésére úgy, ahogy azt Kossuth már Teleki Lászlóhoz írt levelében kifejtette.[265] Korábbi elképzeléseihez képest pedig új elem az, hogy az államon belül és attól függetlenül elismeri az olyan társadalmi szerveződést, amelyet ma kulturális-személyi autonómiának nevezünk: „az egy nemzetiséghez tartozó honpolgárok nemzetiségi érdekeik [– mint kiderül, egyházi és iskolai –] előmozdítása végett társaságba állnak", különböző egyleteket hoznak létre, és azokat „köznemzeti egyletbe összeforrasztandják", akár nemzeti vezetőket választanak.[266]

Kossuth alkotmánytervével el akarta hárítani azt, hogy a magyar emigránsok olyan lépéseket tegyenek, amelyek elidegenítik a hazai magyar közvéleményt, miközben reális szövetségeseket sem biztosítanak. Mazzininek ki is fejtette, hogy aki többet akar, másokat akar elnyomni, aki pedig kevesebbet, azt elnyomják, és „mi nem hagyhatjuk, hogy elnyomjanak".[267] Régi elképzelése ez Kossuthnak.[268] Az 1840-es évek elején egyik cikkében fel is vetette Erdély valamiféle különállásának, helyi kormányzatának lehetőségét Magyarországon belül.[269] Most erről szó sem esett. Ragaszkodott az 1848-as egyesüléshez. A nemzetiségi kérdést továbbra is vallási kérdésnek minősítette, tehát olyannak, amely nem bonthatja meg az állam egységét, viszont az állam sem képviselhet nemzeti mivolttól megfosztó törekvéseket. Kossuth alkotmánytervét korábbi vitapartnerei természetesen nem fogadták el, a további éles vitákat viszont a magyar emigráció körében lezárta – igaz, komoly személyi meghasonlások árán.

[265] Horváth: *Teleki,* i.m. II. 215–231.
[266] Spira György: *Kossuth és alkotmányterve.* Debrecen, 1989, 56.
[267] Kastner, Eugenio: *Mazzini e Kossuth.* Firenze, 1929, 134.
[268] Asztalos Miklós: *Kossuth Lajos és az erdélyi kérdés.* Budapest, 1928.
[269] Kossuth Lajos: Erdély és unió még egyszer. 1841. Közli Széchenyi István: *A Kelet népe.* Szerk. Ferenczi Zoltán. Budapest, 1925, 187.

Kérdés, volt-e valami kézzel fogható eredménye az 1850-es évek magyar–román dialógusának. Tudott-e még valamit felmutatni az 1849-es nagy szimbolikus tetteken túl?

A válasz egyszerre igenlő és tagadó, mert önmagában is fontos, hogy az egymást oly sokban keresztező célokat valló felek tárgyalni tudtak egymással, méghozzá némi kompromisszumkészséggel. Kossuth alkotmánytervezete a tárgyalások végét jelentette. De nem azért, mert eleve elfogadhatatlan lett volna a másik fél számára, hanem azért, mert lassan szétfoszlottak az európai demokratikus forradalom iránti remények, és így a dialógusnak egyre kevésbé lehetett tétje és politikai értelme. Pillanatnyilag – mert ki tudhatta, mit hoz a következő pillanat. Bălcescu barátjához, Ghicához írt 1850. október 16-i levelében – miközben a magyarokkal a román álláspont elfogadtatásának igényén tűnődött, akkor azt is hangsúlyozta: „A szükség arra kényszeríthet, hogy kölcsönös engedményeket tegyünk, mi és a magyarok."[270] Ugyanakkor beárnyékolta az egész folyamatot az, hogy mindkét fél csak átmeneti megoldást keresett valami olyan nagy eszmény érdekében, amely nem zárta ki a súlyosabb konfliktusok lehetőségét sem. Bălcescu például a következő fokozatokat vélte felfedezni a történelem menetében: a nemzetek közös felszabadító harca, majd a kollektív felszabadítás után következik az egyéni, a nemzetek harca, ami megfelel a nyugati osztályharcnak, végül eljutunk „az igazi konföderációhoz".

Beszélhetünk-e valamiféle elkésett dialógusról? Maga az elkésett jelző azt sugallja, hogy már korábban sort kellett volna rá keríteni, és talán akkor sok minden másként alakul. A rendszeres valódi érintkezés sokat segíthetett volna 1848 folyamán, de kérdés, mennyire ellensúlyozhat egy dialógus belülről és kívülről jövő meghatározó tényezőket: az egyik ilyen volt a nemzeti mozgalmakon belül folyó hatalmi harc. A kompromisszummal szemben mindig felemelkedhetnek olyan erők, amelyek a mindent vagy semmit hangulatát tudják kialakítani, és az ideológiai térben

[270] Bălcescu: *Opere,* IV. 335.

úgy tudnak licitálni, hogy a diskurzust mesterként, politikai vezérként viszik a konfliktus felé. Ehhez azonban a tömegek lázadását kiváltó külső körülmények is kellenek. Régiónk története globalizált történelem, az európai történelem nagy erőinek vagyunk a játék- és csatatere. Az ideológiai és hatalmi igazodás azonban gyakran elfedi a valóságunkban rejlő pozitív késztetéseket.

Elválaszt a múlt, vagy a múlt maradványainak a továbbélése? Akkor kevésbé, ha felül tudunk emelkedni az ideológiai sémákon. Sőt éppen a múlt köthet össze – mint ez a Bălcescu és Kossuth pályájából kiemelt mozzanatokból érzékelhető.

A politikai tervezgetésektől visszavonuló, ám mégis politizáló Bălcescu az országegyesítő Mihály vajda történetét akarta megírni: a nemzeti egység eposzát. Kinyilatkoztatni a román népnek az isteni rendelést, és az új választott nép küldetését tudatosítani. Láttuk, Bălcescunak a konföderációról szóló fejtegetései a nemzeti martirológia jegyében születtek. Mihály vajdáról írt könyve azonban nem. A múlt színes szőttesében „a románok örök aziluma", ahogy Erdélyt nevezte, a maga soknemzetiségű valóságában pompázott. A romantikus Erdély nemcsak az utazót nyűgözi le.

„A politikus megcsodálja majd ama nemzetek és vallások sokféleségét, amelyek a világ minden sarkából sereglettek e tájra, ahová mintha maga az Isten hívta volna őket, ily bőséges asztalt terítvén nekik, úgyszintén megcsodálhatja nagyszerű demokratikus intézményeit, amelyeket a hegyek koszorúja megoltalmazott, midőn a zsarnoki kény elsöpörte mindegyiket egész Európában."[271]

A rendi intézmények dicsérete ez, még akkor is, ha a románokat a rendiségből mint nemzetet kizárták, pontosabban: nem engedték oda be.

Egyértelmű Bălcescu napi politikai üzenete is. Hibának tartotta, hogy az erdélyi románok Mihály vajda fellépésével egy időben „elkezdték öldökölni" a magyar nemeseket. Nem vezethetett eredményre, mint ahogy az sem, hogy román vajdák gyilkolták olykor bojáraikat, ahelyett hogy a bojárság intézményét szüntették volna meg. De ennek csak később jött el az ideje.

[271] BĂLCESCU, Nicolae: *A románok Vitéz Mihály vajda idejében.* Ford. V. András János. Bukarest, 1963, 239.

„Egyedül az 1848-as havaselvi forradalom értette meg, hogy a szabadság biztosítása érdekében hagyni kell a bojárokat rohadni békében, s a bojárság rendjét kell kiölni a közszabadság kikiáltásával.

Az erdélyi románok nem értették ezt 1848-ban sem, és még inkább nem érthették 1599-ben. Nem gondolták meg, hogy nem igazságos, nem is hasznos, és nem is lehetséges Erdélyország megtisztítása az összes idegentől, akik csaknem harmadát teszik lakosságának; elfelejtették, hogy a tartós birtoklás alapvető és kétségbevonhatatlan jogokat teremt; hogy egy nemzetiséget – legyen az bármilyen kicsiny – tiszteletben kell tartani, mert szent joga adatott élni azon a földön, amelyet lakik; hogy e természeti jog fölötte áll bármely történelmi jognak, minthogy a föld az emberé és nem fordítva. Az Erdélyben megoldandó kérdés az volt és ma is az, hogy nem azt kell tenni, amit a románok, magyarok, szászok és székelyek külön-külön akarnak: egyikük maradjon az országban, a többi népeket pedig elűzzék, hanem szövetségi államot hozva létre ki kell kiáltani a közszabadságot, vagyis az egyenlőséget az egyének és a nemzetiségek számára, és ezáltal keresni az egyetértést. Kétségtelen, hogy ez erdélyi románok száma minden esetben természetes és jogos túlsúlyt biztosít az ország ügyeiben, és Erdélyt valamennyire román országgá változtatja.

Így hát a románok és magyarok 1848-ban, egymás ellen harcolva, egyazon téves elvből indultak ki, és egyazon szolgaságba estek."[272]

Az 1850–1860-as évek további tárgyalásai, magyar–román egyezményei is felvillantották az alternatívát kedvező nemzetközi helyzet esetén. Ám a demokratikus kultúra és a liberalizmus viszonya és távolsága megmerevedett.

[272] Uo. 306.

A magyar demokratikus kultúra lehetőségei a Habsburg Birodalomban

A kérdést némi pályázati historiográfiai demagógia diktálta: *Captatio benevolentiae*. Hiszen míg Angliában – mint mondják – az egyetemi a hallgatók az „ablakon másznak ki", ha meghallják, hogy Habsburg,[273] mi Habsburg Intézetet alapítunk. Az alcímben felvetett kérdés azért nem teljesen értelmetlen, bár a történelem kimondta ítéletét a birodalomról. A történészek többféleképpen viszonyulnak a nagy bomláshoz és a térség átszervezéséhez.

Vannak, akik a birodalom felbomlását mint történelmi szükségszerűséget megerősítik. Egyesek ünneplik, hogy lerombolták „a népek börtönét", mások keserűen teszik szóvá az átalakítás történelmi igazságtalanságait. Ezzel szemben vannak, akik nem tartják szükségszerűnek a történteket, Közép-Európa balkanizációjáról beszélnek, és számba veszik az „elszalasztott lehetőségeket". Sok változata van ennek a szemléletnek aszerint is, hogy kit vagy kiket tekintenek bűnbaknak. Végül vannak, akik a véletlenek szerepét hangoztatják, és nemcsak önmagában a birodalom, hanem a dualizmus rendszerének életerőssége mellett érvelnek.[274]

[273] Sked: *The Decline*, i. m. 2.

[274] Legutóbb például Alan Sked, miközben bemutatja „a császári becsület"-kultusz destabilizáló jellegét. Vö. Sked: i. m. 185.

Általános viszont a vélemény, hogy a Habsburg Birodalom nem Nyugat és nem is Kelet, hanem valamiféle – belsőleg is tagolt – átmeneti zóna különböző viszonylagos hátrányokkal és előnyökkel, sőt maga a viszonylagosság világa. Ami a demokratikus kultúrát illeti, lehetőséget és keretet kínált kialakulása és erősödése számára, hogy aztán fel is számolja, miközben beépítette és intézményesítette annak egyes vívmányait – bár természetesen korlátozva, visszanyesve a továbbfejlődés lehetőségeit. A magyar 1848-as liberális alkotmány az európai forradalommal hatalomra kerülő ellenzéki erők kompromisszumainak eredményeként is született. Ezen alkotmány jellege viszont nyitott volt. Mint Deák Ferenc 1867-ben jelezte:

„A 48-ki pesti országgyűlés szívesen folytatta volna az elkezdett munkát, és tovább fejlesztette volna a megkezdett átalakulást. De elleneink fegyverrel támadták meg ezen kezdetet, s nekünk a szükséges fejlesztés helyett védenünk kellett a meglevőt. A munka fennakadt, és épen azok vetették szemünkre, hogy ama törvényeink hiányosak, kik ezen hiányoknak célba vett pótlásában fegyverrel gátoltak bennünket."[275]

De vajon így volt-e? Az erősödő demokratikus kultúra nem tett-e 1849-re maradandó lépéseket a törvényhozás terén?

1848–1849 tragédia és komédia az emberi igazságkeresés nagy drámájában. Ki tagadná, hogy a nagy évben beköszöntött a denunciációs forradalmi kultúra virágkora? Ám nemzetiségi és társadalmi ellentétek felszínre kerülése nyomán a különböző csoportok, erők és egyének érdekérvényesítő törekvései a denunciálás különböző formáival fonódtak össze. A tömegek lázadása és lázítása – ahogy ezt a katonai ellenforradalom „a jó császár" képzetének instrumentalizálásával irányította – nem más, mint a predemokratikus formák vadházassága pretotalitárius formákkal a monarchista populista demagógia jegyében. Míg Franciaországban demokratikus cézárizmus rendszere fojtotta

[275] *Deák Ferenc emlékezete*. I. 284.

le a demokratikus kultúra érvényesülését, a neoabszolutista Ausztria kvázidemokratikus cézárizmust alakított ki és gyakorolt, amíg bele nem roppant. Igaz, az 1859-es itáliai vereség hatására megpróbálta valóra váltani a „nemzetiségek egyenjogúságát" célzó korábbi ígéreteit. Mindezt alárendelte a birodalmi centralizációs törekvésnek, amelyen aztán az 1866-os poroszoktól elszenvedett vereség után lazított, és elfogadta a dualizmust. 1867: a liberalizmus és az abszolutizmus kompromisszumának intézményesítése, amely egyesek szerint fél évszázadra meghosszabbította a birodalom létét, mások szerint sírba taszította az életképes birodalmat. Ez a kérdés is lehetőség a vég nélküli historiográfiai diskurzusra.

1848 alapító esemény jellegét azonban nem vonja kétségbe senki. A nagy felismerés és követelés, hogy a birodalom mindkét felét alkotmányossá kell tenni, 1867-ben is érvényesült a magyar politikában, majd a Lajtán túli demokratizálás hatott (volna) vissza. Vitázni lehet arról, mennyire volt meghatározó 1849 magyar demokratikus kultúrájának több fejleménye. Tény, hogy észrevétlenül épült be az 1867-es törvényhozásba.

Példa erre két történés, két törvényhozási tett hosszú távú hatásának az érvényesülése. 1849. július 28-án a magyar országgyűlés törvényt hozott a zsidók emancipációjáról, és határozatot fogadott el a nem magyar népek nemzeti jogairól. 1867-ben nem volt lehetséges, hogy ezen a téren ne tegyenek semmit, és a lépéskényszert lehetőleg előrelépésnek tüntessék fel. Mert 1867 nem maradhatott el 1849 mögött, ám erről nem nagyon illett beszélni. Jellemző, hogy az a Csengery Antal, aki 1849-ben a zsidóemancipációs törvény miniszteri előterjesztő beszédét írta, 1867-ben készített valamiféle feljegyzést Deák Ferenc számára a kérdésről, mindenféle európai párhuzamot említve, de az 1849-es magyar törvényt gondosan elhallgatta, és ez jó példa a beszédes csöndre. Nem kétséges, hogy az 1867-es emancipációs törvény a maga nemében jó volt és célszerű, mert nem tartalmazott olyan a zsidókat sértőnek látszó kitételeket, amelyeket 1849-ben az antiszemita megnyilvánulások visszaszorítása

érdekében törvénybe foglaltak, viszont hiányzott belőle az is, ami az 1895-ös recepciót és vegyes házasságot elfogadó törvény felé mutatott.[276] Mindkét törvénybe egyébként belejátszott a magyarországi vallásszabadság hagyománya. A felvilágosodás és liberalizmus tradícióját őrző Wesselényi Jozefa, a Wekerle-kormány lelkes híve 1895 májusában így vallott naplójában:

„Különös, hogy a zsidó vallás recepció kérdésénél a felsőházban mindég egyenlő számú szavazat nyilvánul mellette s ellene, ezen egyensúlyt két erdélyi főrendiháztag, G. Wass Albert, B. Bánffy Jenő tartják fenn; mindkettő a politikai élettől elvonulva, egyedül a vallás egyenlő jog mellett buzgólkodnak; természetesen református vallásúak, családjok és oskoláikból több felvilágosodottságot, szabadelvűséget sajátíthatnak el, mint a katolikusok. Erdély bár sokba hátramaradott, mégis feltalálható, meglelhetni nyomát a reformációnak és a fejedelmek nemzeti kormányának, mely egy bizonyos mérsékelt ellenzéket teremtett Ausztria túlkapásai s a vallásszabadság elnyomása ellenébe."[277]

„A nemzetiségek egyenjogúságának tárgyában" hozott törvény – láttuk – régóta érlelődő folyamat eredményeként született, ugyanakkor az uralkodó is várta a kérdés valamiféle rendezését. Közben itthon államférfiaink kövérebbek lettek, cinikusabbak és keserűbbek, ám valamiféle tisztességes kompromisszum felé mutató törvényt akartak. A szabad nemzeti fejlődésről szóló kitételt kiiktatták, és helyette a nemzetiségek egyenjogúsításáról szóló formulára utaltak, amelyet korábban nem győztek kinevetni. Többen úgy vélték, a jövő megrázkódtatásaihoz elég erőt gyűjthetnek, az egységes politikai nemzet formulájával pedig sikerül az ország egységét és a nem magyar nemzeti társadalma-

[276] MISOLCZY Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben.* Budapest, 1999, 111–126; Uő: Kossuth Lajos és a zsidóemancipáció kérdése. In: *A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében.* Szerk. Kiss Gábor, Ferenc, Zakar Péter. Szeged, 2003, 69–98.

[277] *Wesselényi Jozefa naplója.* (Levéltári forrás. Sajtó alá rendezés alatt.)

kat úgy integrálni, ahogy arra a múltban a történeti Magyarország példát kínált, amikor a *natio hungarica* egységét belülről más *natio* iránti igény nem feszegette. A kiegyezés magyar kialakítói azt hitték, hogy az egységes politikai nemzet kodifikálásával sikerül elejét venni a nem magyar nemzeti mozgalmak radikalizálódásának. Ehelyett egyfajta teret nyitottak a magyar nemzeti radikalizálódásnak, és ezzel éppen a múltbeli harmónia emlékezetének történelmi erőként való érvényesülését korlátozták. Megfogyatkoztak a dialógus esélyei is.

Erdély lehet erre példa. Az uniót nem lehetett feszegetni, legfeljebb Kossuth vállalkozott rá bizalmas körben. Ő – bár az erdélyi rendi nemzetek létében politikai anomáliát látott – ha a politikai alkuban szükségesnek látta, elismerte, hogy célszerű lehet Erdélynek valamiféle önállóságot biztosítani a Magyarországhoz fűződő névleges államjogi kapcsolat fenntartásával. 1870-ben meg is írta Irányi Dánielnek, hangsúlyozva, hogy a román megyéknek még a dualizmus körülményei között is olyan „univerzitási szervezetet" – tehát nemzeti autonómiát – lehetne esetleg adni, mint amilyet a magyarok, szászok és székelyek élveznek. Ellenezte ugyanis a homogenizáló centralizációt, ahogy mondta: az *unificatiót*. Politikushoz méltó önkritikával pedig azt is jelezte, tudja:

„...hogy az alkotmánytan jelen állásával ezen eszme nincs összhangzásban, de hát az alkotmánytan nemzetiségi kérdést sem ismer, hanem csak egyenjogúságot faj, nyelv különbség nélkül – s az élet kineveti a doktrínát, mert hát a nemzetiségi kérdés is megvan – s a politika az exigenciák tudománya."[278]

Kétségtelen, hogy amikor Kossuth ezt a lépést megtette, hajdani dialógusainak tapasztalatai is érvényesültek. Szimbolikus

[278] Idézi SZABAD György: Nézetek Magyarország és Erdély államjogi viszonyának rendezéséről a polgári átalakulás korában. In: *Tanulmányok Erdély történetéről.* Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988, 132.

jelentőségű, ahogy igazodni próbált a francia nemzetállami dogmával szemben az élet igényeihez.

A kiegyezés kialakítóinak és működtetőinek eljárását viszont ugyanaz legitimálta, mint a Habsburg Birodalmat: ami utána következett, rosszabb lett. A térség gazdasági növekedése megtorpant, a demokratikus kultúra – hogy *Mannheim Károly* kifejezésével éljünk:[279] – degenerált diktatórikus formái, a totalitarizmusok kaptak erőre, máig fájó sebeket ejtve az emberi világon. Ezek logikája szerint – mint *Moór Gyula* fejtegethette még 1945 szeptemberében – „a diktatúra volna az igazi demokrácia", mert a diktátor testesíti meg a népakaratot, „mintha maga a nép juttatná kifejezésre szavazatával".[280] Csakhogy nem a demokratikus kultúrán kell számon kérni annak torzításait, bár a demokraták felelőssége sem elhanyagolható. És vajon ki érezte Tocqueville baljós sejtelmeinek komolyságát: „az elnyomás azon neme, mely a demokrata népeket fenyegeti, semmi afféléhez, mi e részben eddig a világon történt, nem fog hasonlítni," mert az atomizálódó világban az ember „csupán önmagában s önmagáért létezik, s ha van is még családja, annyit mondhatni, hogy hazája többé nincsen".[281] És így lehet az, ami a demokrácia nevében történik, a demokratikus kultúra sírásója, amiként – és olykor, mint most, némileg merjünk marxisták lenni – a proletariátus a burzsoázia sírásója lett, bár a tervező és irányító szerepet az öngyűlölő és önpusztító burzsoá végezte el...[282]

*

[279] MANNHEIM, Karl: The Democratization of Culture. [1933], i. m. 178.
[280] MOÓR Gyula: *Tegnap és holnap között.* Budapest, 1947, 53.
[281] TOCQUEVILLE: *A demokratia*, IV. 216–217.
[282] FURET, François: *Le passé d'une illusion.* Paris, 1995, 26–34.

A 20. századi történelem komédiaként ismételte meg a 19. század tragédiáját, miközben ez a komédia több áldozatot követelt, mint a tragédia, és borzalmasabb is volt annál. Hosszú távú történelemszemléletben a demokratikus kultúra valamiféle tanulási folyamat termékeként tűnik fel. Az utókor majd a történetírásról is kimondja az ítéletét, hogy milyen szerepet játszott ebben a tanulásban. A reflexív történetírásnak talán még lehet jövője, hiszen nemzedékek erőfeszítéseire épül. Még 1775-ben Goethe arról írt Herdernek, hogy nála érvényesül „a művészet, amely a történelem porából élő növényt teremt".[283] Ez talán minden történész eszménye – és a reflexivitás egyfajta kertészkedés, elfonnyadt, beteg levelek – magyarán: elszáradt dogmák – eltávolítása is. Közben pedig eltűnődhetünk azon, hogy vajon a magyar demokratikus kultúra legeredetibb jellegzetessége nem éppen a léte-e. Létezése a molekuláéhoz is hasonlítható. A hasonlat forrása *Marc Bloch* klasszikus műve, „A francia agrártörténet eredeti jellegzetességei". Ez így zárul:

„Az emberi társadalmak kontinuumában a rezgések – molekuláról molekulára – oly hosszú távon hatnak, hogy egyetlen pillanatnak – bármilyen legyen is az – a megértése nem érhető el a megelőző pillanat vizsgálata révén."[284]

A magyar demokratikus kultúra is csak egy pillanat a nagy történelemben, a nagy kontinuum része a maga „eredeti jellegzetességeivel", amelyek ott gyökereznek az idők méhében. Kumulatív folyamat és alapító események láncolata. Ezek az események 40-50 évente megismétlődtek: 1790–1795, 1848/1949; 1918/1919; 1956, 1989/1990 ... Újabb és újabb történeti vizsgálódások tárgyai. És ki tagadná, milyen mélyen aktuális az, ahogy

[283] Idézi CASSIRER, Ernst: *La philosophie des lumières.* Paris, 1966, 444.
[284] BLOCH, Marc: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française,* I. Paris, 1960, 251.

Börne még az 1820-as években a francia forradalomról szóló újabb és újabb művek hasznáról írt. Ezek

„nem vetnek ugyan új fényt a régi sötétre, mégis régi fényt vetnek az új sötétre, és arra tanítanak, hogy miként hasznosítsuk értelmesen a forradalom tapasztalatait."[285]

Kérdés: hogyan és miként tegyük ezt, amikor az emberi értelem útjai is kiszámíthatatlanok?

[285] BÖRNE, Ludwig: *Gesammelte Schriften.* VI. Nürnberg, 1880, 78.

Névmutató

A modern demokratikus kultúra a világi megváltás kultúrája: évezredes fejlődés állomása. „Nyugaton – írja Francis Fukuyama – a kereszténység először kialakította az emberi méltóság egyetemességének elvét, ezt a felvilágosodás az égből lehozta és az egyetemes emberi egyenlőség világi elméletévé tette.” Tocqueville és Mannheim Károly szerint a középkor óta érlelődik a demokrácia, amely az ókorban csak kormányzati forma volt, ma pedig értékfogalom is.

A magyar demokratikus kultúra csak apró mozzanat a nagy történelemben, de a nagy kontinuum része a maga „eredeti jellegzetességeivel”, amelyek ott gyökereznek az idők méhében. Kumulatív folyamat és alapító események láncolata. Ezek az események 40-50 évente megismétlődtek – 1790–1795, 1848/49; 1918/19; 1956, 1989/90 –, s újabb és újabb történeti vizsgálódások tárgyai. És ki tagadná, milyen mélyen aktuális az, ahogy Ludwig Börne még az 1820-as években a francia forradalomról szóló újabb és újabb művek hasznáról írt, amelyek „nem vetnek ugyan új fényt a régi sötétre, mégis régi fényt vetnek az új sötétre, és arra tanítanak, hogy miként hasznosítsuk értelmesen a forradalom tapasztalatait”? Kérdés: hogyan és miként tegyük ezt, amikor az emberi értelem útjai is kiszámíthatatlanok? Talán jobban tudjuk alakítani a jövő útjait, ha ismerjük, honnan indulnak.

Írásunk a magyar demokratikus kultúra hőskorát idézi fel, és egyben felhívás az együttgondolkodásra.

MISKOLCZY AMBRUS A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”

MISKOLCZY AMBRUS

A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”

1790–1849

NAPVILÁG KIADÓ
BUDAPEST